[illegible]
[illegible]

सर्वाधिकाराः स्वाधीनाः ।

प्रथम संस्करणम् - वि. स. २०३८ वीर स. २५०८ ई. स. १९८२

प्रतय:--१०००

प्रकाशक:— श्रीगोडी पार्श्वनाथ जैन टेम्पल ट्रस्ट
१११/ बुधवार पेठ
पूना (महाराष्ट्र) ४११ ००२

क :— श्री कान्तिलाल मणिलाल शाह
पूजा प्रिन्टर्स एन्ड ट्रेडर्स
मोटे दीकुवा चार रस्ता
शाहपुर, अहमदाबाद

અર્ઘ્ય

જેનું છે આ, જેહને કાજ છે આ
જોવા કાજે એ નહીં છે અહીંઆ
તોયે હું તો છીપમાં રૂપું દેખું
એ ના તોયે એમને આંહીં પેખું;
અર્પું એના આત્મને ભક્તિભાને
તર્પું એના આત્મને એ બહાને
હે ! દેજો ને આશિષો, યાચના એ
જેથી સૌનું ભદ્ર-કલ્યાણ થાયે

સમર્પણ

જેમના માટે
'ગુરુજી' શબ્દનો પ્રયોગ કરતી વખતે
અસ્તિત્વના અણુ અણુમાંથી
"शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नं"
આ ભાવ
મુખરિત થતો હતો,
તે
પરમપૂજ્ય સિદ્ધાન્તમહોદધિ આચાર્યમહારાજ
શ્રી વિજયકસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મહારાજની
પુણ્ય સ્મૃતિમાં
વિનયાવનતભાવે

—શીલચન્દ્રવિજય

પ્રકાશકીય નિવેદન

અમારા શ્રીસંઘની વિનંતિથી, વિ. સં. ૨૦૩૭ના વર્ષના ચાતુર્માસ માટે, પરમપૂજ્ય આચાર્યમહારાજ શ્રી વિજયસૂર્યોદય-સૂરીશ્વરજી મહારાજ આદિ ઠાણા દસ, અમારા-પૂના શ્રીસંઘ મંદિરના ઉપાશ્રયે પધાર્યા હતા અને તેઓશ્રીની શુભ નિશ્રામાં વિવિધ ધર્મારાધનાઓથી ભર્યું ભર્યું વીતેલું એ ચાતુર્માસ એક યાદગાર ચાતુર્માસ બની ગયું છે.

એ ચાતુર્માસ દરમ્યાન, ભારતના સમગ્ર જૈન સંઘોના મહાન ઉપકારી સંઘનાયક પરમપૂજ્ય સ્વ. આચાર્યભગવંત શ્રીવિજયનન્દનસૂરીશ્વરજી મહારાજે રચેલા બે નાના પણ સંસ્કૃતના, જૈન દર્શનના તેમ જ તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ માટે ઘણા ઉપયોગી એવા ગ્રંથોનું પ્રકાશન કરવાની પ્રેરણા, પ. પૂ. આચાર્યમહારાજશ્રીએ અમારા શ્રીસંઘને કરતાં અમોએ તેને સહર્ષ વધાવી લીધી, અને એ ગ્રંથોનું મુદ્રણ અમારા સંઘ તરફથી કરવાનો નિર્ણય કર્યો; એનું પરિણામ પ્રસ્તુત પુસ્તક છે.

આવા ઉત્તમ અભ્યાસગ્રંથના પ્રકાશનનો લાભ અમારા શ્રીસંઘને આપવા બદલ પ. પૂ. આચાર્યમહારાજશ્રીના અમે પૂબ ઋણી છીએ. તદુપરાંત, આ ગ્રંથના પ્રકાશન અંગેની તમામ વ્યવસ્થા શ્રી સુરેન્દ્રભાઈ એમ. કાપડિયા (અમદાવાદ)એ સંભાળી છે તેમ જ આ ગ્રંથનું સુઘડ મુદ્રણકાર્ય પૂજા પ્રિન્ટર્સ એન્ડ ટ્રેડર્સ-અમદાવાદવાળા શ્રી જયંતિલાલ મણિલાલ શાહે કરી આપ્યું છે, તે બદલ તે બન્ને સજ્જન મિત્રોનો અમે હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ.

આ ઉત્તમ ગ્રંથ જિજ્ઞાસુઓના સદુપયોગમાં આવે તેવી શુભેચ્છા સાથે

લિ.

શ્રી ગોડી પાર્શ્વનાથ જૈન ટેમ્પલ ટ્રસ્ટ
શ્રીસંઘ મંદિર-પૂના વતી
શાહ પોપટલાલ રાયચંદ
ચેરમેન.

જીવન–સાધનાના સાધક સાધુ પુરુષ

કેટલાક માણસોને જીવનની ઊગતી પરોઢે જ જીવનનો કોઈ અગમ સાદ સંભળાતો હોય છે. અંતરતલમાંથી ઊઠતો એ સાદ ક્યારેક અધવચાળ જ અટકી કે મુરઝાઈ જાય છે, તો કેટલાક બનાવોમાં એ સાદ, નાદનું રૂપ લઈને આતમરામના ઘરબારણે આવીને આતમને જગાડી મૂકે છે ને એ સાદ સાંભળીને આતમને એ અનુસાર વર્તવા–જીવન ઘડવા પ્રેરે છે. એવે વખતે એ સાદ, સાદ નથી રહેતો, એ તો એ આતમરામના ઘડતરના પાયાની પહેલી ઈંટ બની જાય છે.

આવો જ સાદ આચાર્યશ્રી વિજયનંદનસૂરિજીને બહુ વહેલી વયે – જ્યારે બીજાં બાળકો કુતૂહલ ને તોફાનમસ્તી માણતાં હોય તેવી – ૧૨ વર્ષની ઉંમરે – સંભળાયો હતો. એમની જિંદગીના અનાહતનાદ બની ગયેલા એ સાદનું દેહવર્ણન આયમતી ઉંમરે એક વાર એમણે આ રીતે કરેલું: "મોટા મહારાજ (નેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ) નું બોટાદના સંઘે કરેલું એ સામૈયું, આજેય આંખ આગળ તરે છે. સંવત્ ૧૯૬૬ પછી આજ સુધી એવું સામૈયું, બોટાદે જોયું નથી. એ સામૈયું જોઈને મારા હૈયે થયું: અલ્યા જીવ! ચાલ, તું ય દીક્ષા લઈ લે, તારેય આવા મોટા ધર્માચાર્ય થવાનું છે ને આવી જ ધર્મપ્રભાવના તારે કરવાની છે."

બાર વરસના નરોત્તમના મનનો આ માત્ર વિચાર હતો એવું નથી, આ તો એને સંભળાયેલો જીવનસાદ હતો–એના સંસ્કારોએ ઉગાડેલો ને એના ઉન્નત–ઊર્ધ્વમુખ ભવિષ્યે જ જાણે સરજેલો.

અને હવે કલ્પના કરો: પાટ ઉપર બેઠેલા જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયનંદનસૂરિજી, રોજના અનેક ધર્મમુદ્દોનો જોઈ આપતા

વિ. સં. ૧૯૫૫ ૨૦૩

પરમપૂજ્ય પરમદયાળુ આચાર્ય ભગવંત
શ્રી વિજયનન્દનસૂરીશ્વરજી મહારાજ

સાથે ધર્મપ્રેમી જનતાને આશીર્વાદ આપી રહ્યા છે; ક્યારેક એ સંઘના આગેવાનો સાથે મહત્ત્વની વાતો કરતા ને સલાહ આપતા દેખાય છે, ક્યારેક નાનાં બાળકો સાથે ખિલખિલાટ–નિર્દોષ હાસ્ય ફેલાવતા જોવાય છે; ક્યારેક પચીસમી વીરનિર્વાણ શતાબ્દી અને એવાં સંઘનાં કાર્યોની દોરવણી આપતા જોવાય છે; તો ક્યારેક એમના–બોટાદના પેલા સાથિયાથીયે અદકેરા સાથિયામાં સામેલ થતા નજરે પડે છે, ક્યારેક વળી ધર્મનાં સારરૂપ રહસ્યોને ઉપદેશતા નિહાળાય છે તો ક્યારેક સાધુઓને ભણાવતા કે તેમની સારવાર કરતા જોવા મળે છે. અને આ બધાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં પણ એમની સાધુતાનાં ને એના પ્રાણ સમી સમતાનાં દર્શન એક અને અખંડ રૂપે થયા જ કરે છે.

આ તો એક કલ્પના છે. કલ્પના પણ જો આટલી રમ્ય ને રોમાંચક હોય તો એનું સાક્ષાત્ દર્શન કેવું ભવ્ય હશે! શ્રી વિજયનન્દનસૂરિજીના આવાં રોમાંચકારી દર્શને પ્રતીતિ થતી કે એમને નાનપણમાં સંભળાયેલા જીવન–સાદને નિજજીવનમાં ઉતારી–અનુસરીને ચરિતાર્થ કરવા તેઓ પ્રતિપળ કટિબદ્ધ રહ્યા હતા અને એ સાથે જ લાગે કે એમને વહેલી ઉંમરે સંભળાયેલો એ સાદ, અધવચ અટકી નહોતો ગયો, ચિમળાઈ જવા નહોતો પામ્યો, બલ્કે એ તો નાદસ્વરૂપે ઉત્તરોત્તર આગળ વધીને–વિકસીને એમના જીવનને ઘડતો જ ગયો હતો, ઘડતો જ ગયો હતો.

દેખીતી રીતે શ્રીવિજયનન્દનસૂરિજીનો જન્મ ભલે સં. ૧૯૫૫ માં થયો હોય, છતાં એમનો ખરો જન્મ તો જ્યારે એમણે દીક્ષા લીધી ત્યારે સં. ૧૯૭૦ માં થયો: અલબત્ત, એ એમનો આંતરજન્મ હતો. અને વાત પણ સાચી છે કે માણસનો સ્થૂલ જન્મ ભલે ગમે ત્યારે થાય, એનો આંતરજન્મ તો એણે જીવનધ્યેય તરીકે સ્વીકારવા ધારેલા ગુણનો ક્રિમક

થાય અથવા કાર્યનો આરંભ થાય ત્યારે થતો હોય છે. શ્રી વિજયનન્દનસૂરિજીને સં. ૧૯૬૬માં પ્રતીત થયેલું જીવનધ્યેય-સાધુત્વ, છેક ૧૯૭૦માં અમલી બન્યું. ત્યાં સુધી એ મૂક ઘૂંટાતું રહ્યું. વધુ ઘૂંટાયેલો અક્ષર જેમ ભરાવદાર અને મરોડદાર બને છે એમ એમનું જીવનધ્યેય પણ આમ થવાથી વધુ દૃઢ અને ચિરસ્થાયી મૂલ્યવાળું બન્યું.

એમની ઘૂંટવાની રીત પણ સાવ નોખી. કેમ કે પેલા જીવનસાદની પ્રેરણા એવી તો બળવત્તર હતી કે મનમાં થયા જ કરે કે ક્યારે મારા જીવનધ્યેયને આંબી વળું ને એને હાથવગું કરી લઉં ! આમ કરવામાં અવરોધો પાર વગરના હતા. ઘરની રજા મળવી દુર્લભ હતી. એટલે આમણે અંતરમાંથી આવતી પ્રેરણાને ઘૂંટવાનો અને એ રીતે એને ન્યાય કરવાનો નવો રસ્તો અખત્યાર કર્યો. એ વારંવાર નાસભાગ કરવા માંડ્યા. એમ કરવા જતાં રખડવું પડ્યું. ઘણી વાર ભૂલા થઈ જતાં પકડાયા. પકડાયા તો જૂઠું પણ બોલ્યા – બોલવું પડ્યું – મનમાં રંજ સાથે. ભયને લીધે આમ કરવું પડેલું. પણ વારંવાર ઘૂંટાતો અક્ષર જેમ એકવાર ખરેખર સાચો લખાઈ જાય છે તેમ આમનો પ્રયત્ન એકવાર ફળી ગયો ને એ પોતાના ધ્યેયરૂપ સાધુત્વને આંગણે આવી ઊભો.

સાધુ બન્યા પછી એમણે હરણફાળ ભરી. નવા જન્મેલા બાળકની જેમ પોતાની નવી જિંદગીના સંસ્કારો ઝીલવામાં એમણે ભારે તત્પરતા દાખવી. ને જોતજોતામાં તો ભણતરના, વિનયના, સેવાભક્તિના, સદાચારના ને સાધુતાના સંસ્કારો એમના જીવનમાં એકતારરૂપે વણાવા લાગ્યા. સામાન્ય રીતે જોઈએ તો સંસ્કાર-સ્વીકારની આ પ્રક્રિયા જીવનના અંત સુધી ચાલે છે; માનવી નિત નવા સંસ્કારોને ઝીલતો જ રહેતો હોય છે, પણ જે સંસ્કારોના જેટલા પ્રમાણથી જીવન, જીવન કહી

શકાય તેવું બને, અથવા જીવનમાં વિશિષ્ટતા આવે, તેવા સંસ્કારોના ઘડતરની એમની પ્રક્રિયા બાર વરસ ચાલી, એમની એ પ્રક્રિયાની સફળતાએ ગુરૂજનોને આકર્ષ્યા અને બાર વરસના ટૂંકામાં ટૂંકા કહી શકાય એવા ગાળામાં એમના સંસ્કારઘડતરે એમને આચાર્યપદ સુધી પહોંચાડયા. ને ત્યારે લોકોને પ્રતીતિ થઈ કે જીવનનો અનાહત સાદ જેને સંભળાય છે તેનું ચરિત કેવું વિશિષ્ટ હોય છે !

એમની સાધુતાની ને સમતાની સાધનાનો વિકાસ કાંઈક આવો છેઃ—

એમને ગુસ્સે થતાં ઘણાએ જોયા હશે પણ એ ગુસ્સા પાછળ સ્વાર્થ, કદાગ્રહ, દ્વેષ, તિરસ્કાર કે કોઈનું અહિત કરવાની વૃત્તિ હોય એવું કોઈ નહીં કહી શકે. એમનો ગુસ્સો પણ કલ્યાણકર હતો. કેમ કે એની ભૂમિકામાં કોઈનું હિત કરી છૂટવાની વૃત્તિ રહેતી ને સિદ્ધાન્તપાલનની ચુસ્તતા રહેતી. અને પરહિતચિંતા તેમજ સ્વીકૃત સિદ્ધાન્તમાં દઢતા એ જ તો સાચી સાધનાનાં સ્વરૂપો છે.

અભિમાન એમનામાં હતું, પણ એ 'અહં' કોટિનું નહિ. પોતાની જાતને એમણે કાયમ પામર અને અકિંચિત્-અકિંચન લેખી છે. એમને અભિમાન એક જ વાતનું હતું અને તે પોતાના દેવ, ગુરૂ અને ધર્મસિદ્ધાન્તોનું. આ બાબતોનું અભિમાન હોય-હોવું જ જોઈએ એ સહજ હતું. કેમ કે એ ત્રિપુટી તો એમની જીવન-સાધનાના પ્રમુખ કેન્દ્ર સમી હતી. એ અભિમાનને તો અભિમાન નહિ, પણ ગૌરવ પણ કહેવું ઘટે.

સરળતા અને નિરીહતા, આ બે એમની સાધનાની પરમ ઉપલબ્ધિઓ હતી. કોઈ જાતનો આડંબર કે દેખાવ એમને ન ગમતો. એને એ દંભ માનતા. નિખાલસ વર્તન, નિખાલસ વાત ને વિચાર, આ એમને સહજસિદ્ધ હતા અને

નિઃસ્પૃહતા તો એટલી કે 'હું કહું છું તે જ – મારી વાત જ – સાચી, એવો આગ્રહ પણ એમણે કદી સેવ્યો નથી. એ તો કહેતા : "સાચું એ મારું, પણ મારું એ જ સાચું નહિ." આવા અનાગ્રહી, ઉદાર માણસમાં બાહ્ય પદાર્થો તરફ મૂર્છા કે આસક્તિ કઈ રીતે સંભવે?

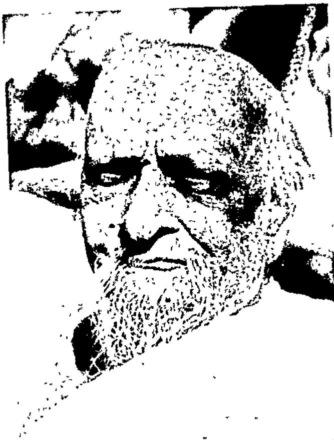
અને, આ બધી વસ્તુઓના સારદોહનરૂપે, અને ખરું કહો તો પોતાની જીવનસાધના પરિપાકરૂપે એમણે મેળવેલી ચીજ તે પરમતસહિષ્ણુતા અને સર્વમતસમન્વય. બીજાના વિચારો સાંભળવા, તે પર વિચાર કરવો, યોગ્ય લાગે ત્યાં અને ત્યારે એનો સ્વમત સાથે સમન્વય કરવો, આ એમની અન્યત્ર જોવા ન મળે એવી લાક્ષણિકતા હતી, આ જ લાક્ષણિકતાએ એમની પાસે જૈનેતર તમામ ધર્મદર્શનોનું અધ્યયન–અવગાહન કરાવ્યું છે ને એમનાં વર્તનમાં ને પ્રવચનોમાં પણ સમન્વયવાદનું સિંચન કર્યું છે.'

સોળ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા. દીક્ષાના બાર વર્ષે આચાર્યપદ, અને એ પદ પણ બે-પાંચ-દસ નહિ, પણ પચાસ પચાસ વર્ષો સુધી અખંડ ભોગવ્યું; માત્ર ભોગવ્યું જ નહિ, એક સંઘનાયકને છાજે એવી રીતે એની ઉપાસના અને એનો યથાર્થ ઉપયોગ કરી જાણ્યો. ને છેવટે અડ્યોતેર વર્ષની ઉંમરે જીવનને, જળોજયા કે જંજાળની જેમ નહિ, પણ ગળે પહેરેલી ફૂલની માળાની જેમ ઊતારીને મૂકી દીધું. આ બધું એમના જીવનની સાધનાનું, એમની સાચી સાધુતાનું ને સમતાનું પરિણામ ગણવું જોઈએ. અને એ પરિણામનું મૂળ વિચારીએ છીએ ત્યારે પેલો જીવનસાદ, જે એમને બહુ વહેલી વયે સંભળાયો હતો તે હોય એવું લાગ્યા વિના નથી રહેતું.

પુરુષની બે ગ્રંથરચનાઓ આ પુસ્તકમાં

—શીલચન્દ્રવિજય

❋

પરમપૂજ્ય સિદ્ધાંતમહોદધિ
આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયકસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મહારાજ

જાગરણનો સાદ દેતું જીવન

મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજની "ધૂમધામે ધમાધમ ચલી, જ્ઞાનમારગ રહ્યો દૂર રે" એ પંક્તિનો હવાલો આપીને, કોઈ પ્રબુદ્ધ ધાર્મિક મનુષ્ય એવો પ્રશ્ન કરે કે 'અત્યારે આપણા ધર્મક્ષેત્રમાં ચાલી રહેલા આડંબરના અંબારમાં 'ધર્મ'નું તત્ત્વ કેટલું ? અને 'આજની પેટ ચોળીને ઊભા કરેલા શૂળ જેવી શાસનપ્રભાવનાની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રભાવનાનું તત્ત્વ કેટલું તેમજ એવી પ્રભાવના કરાવનારાઓમાં શાસનપ્રભાવકતાના અંશ કેટલા ?' ત્યારે તેનો પ્રમાણિક જવાબ શો આપવો તેની મૂંઝવણ જ્યારે વસમી બને છે, ત્યારે મનમાં અનાયાસે જ, પૂજ્યપાદ આચાર્યમહારાજ શ્રીવિજયકસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મહારાજનું સ્મરણ ઊગી આવે છે.

નિરાડંબર સમભાવનાથી ભર્યુંભર્યું જીવન, કૃત્રિમતા વિનાનો સહજ–સરળ વ્યવહાર, અને ધર્મની પ્રભાવના કરી નાખવાની ઘેલછા વિનાની સત્ત્વશીલ અને સૌમ્ય પ્રભાવકતા એટલે પૂજ્ય કસ્તૂરસૂરિજી મહારાજ.

કસ્તૂરસૂરિ મહારાજને અમે સૌ એટલે કે એમનો બધોએ શિષ્યપરિવાર 'ગુરુજી' કહીને સંબોધતો. પરિવારનો સાધુ ગમે તેનો શિષ્ય હોય, પણ કસ્તૂરસૂરિ મહારાજને તો એ 'ગુરુજી' જ કહેવાનો અને સમજવાનો. 'ગુરુજી' શબ્દના યથાર્થ અર્થનું ભાન, એમને 'ગુરુજી' તરીકે સંબોધતી વખતે થતું. કહો કે એમના નામ સાથે 'ગુરુજી' શબ્દ જોડાતો ત્યારે તે અર્થવાહક – અને તેથી જ સાર્થક પણ–બની જતો. લાગે છે કે એમનું જીવન સંકેલાયું એ સાથે જ 'ગુરુજી' શબ્દે પણ પોતાના અર્થને સંકેલી લીધો છે, અને એટલે જ [illegible]

પોતાને 'ગુરુજી' તરીકે ઓળખાવવાની કોશિશ કરતાં જોઉં છું, ત્યારે મનમાં ભારે રમૂજ થાય છે. અર્થહીન શબ્દ એટલે ઠૂંઠું થઈ ગયેલું ઝાડ! એને વળગવાનો પ્રયાસ રમૂજ કેમ ન ઉપજાવે?

એ પૂજ્યપુરુષને આડંબરનો ઓછાયો પણ ન ફાવતો. જો ક્યારેક આડંબરના વાતાવરણ વચ્ચે રહેવાનું થતું તો ત્યારે તેઓ અસમંજસમાં મુકાઈ જતા; મૂંઝાઈ જતા. એક નાનકડો પ્રસંગ મને યાદ છે: પૂજ્ય નંદનસૂરિ મહારાજનું પ્રવચન થયા પછી અન્ય મુનિરાજનું પ્રવચન હતું. વિશિષ્ટ પ્રસંગ હતો એટલે સૌએ બેસવાનું હતું. પણ એ પ્રસંગ પત્યા પછી એ પૂજ્યપુરુષે મને કહ્યું કે "નંદનસૂરિ મહારાજનું વ્યાખ્યાન ગમ્યું; કેમ કે એમાં તત્ત્વની વાત હતી એટલે સાંભળવામાં ઘણો રસ પડયો; પછીના વ્યાખ્યાનમાં તો નર્યો શબ્દાડંબર જ લાગ્યો! કાંઇ સમજ ન પડી કે શું કહેવા માગે છે! પણ અધવચ્ચેથી ઊભા તો ન થવાય; બેસવું તો પડે!"

ઉત્સવ-ઉપધાન-ઉજમણાં વગેરે કરાવીને રાતોરાત શાસનપ્રભાવક બની જવાની ઉતાવળ કે અબળખા એ પૂજ્યપુરુષમાં ધરાર નહોતી. અને એટલે જ, પોતાના હાથે કે સાંનિધ્યમાં, આ પ્રકારનાં કે આટલાં ધર્મકાર્યો થવાં જ જોઈએ એવો આગ્રહ; પોતાની નામના માટેની તત્પરતા અને પોતાનું નામ કેમ લખવામાં નથી આવ્યું એવી ફરિયાદ – આમાંનું કશું પણ એમનામાં હોય એવું કોઈએ ક્યારેય જોયું-અનુભવ્યું નથી. વાહવાહ અને નામનાની કામનાથી થતી શાસનપ્રભાવના અને ધર્મના નામે થતા આડંબરોથી સો ગાઉ દૂર રહેવામાં જ એ પૂજ્યપુરુષ, પોતાની આદર્શ સ્થિતિ સમજતા હતા.

એમના જીવનમાં એમણે કરેલી શાસનપ્રભાવના બે જ હતી: ગુરુકૃપાનું સંપાદન અને અખંડ જ્ઞાનોપાસના. પોતાના ગુરુભગવંત પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજયવિજ્ઞાનસૂરીશ્વરજી મહારાજની, એમણે સંપાદન કરેલી કૃપાની નિઃસીમતા અને એ નિઃસીમ કૃપા સંપાદન કરવાની કળા, એ અત્યારની પરિસ્થિતિમાં તો એક રસપ્રદ

દંતકથા જ બની રહે. એમ સાંભળ્યું છે કે 'જેને અર્ધી ગાથાયે ન ચઢતી હોય અને બોલતાં બોલતાં પણ જેની જીભ થોથવાતી કે અચકાતી હોય એવી એક વ્યક્તિને, શાસનના સમર્થ પ્રભાવક આચાર્ય અને પ્રાકૃત ભાષાના શિષ્ટજનમાન્ય વિશેષજ્ઞ બનાવવામાં, ગુરુવિનય દ્વારા સંપાદન કરેલી કૃપાનો ફાળો કેવો હોય છે તેનો જીવંત અનુભવ કરાવતું વ્યક્તિત્વ પૂજ્ય કસ્તૂરસૂરિજી મહારાજમાં જોવા મળે છે તેવું અન્યત્ર નથી મળતું.'

અને એમની જ્ઞાનોપાસના ? પોતે ગ્રંથો ભણ્યા, બીજાઓને ભણાવ્યા, અને પોતે અનેક ગ્રંથો રચ્યા પણ ખરા. એમના પ્રાકૃત ગ્રંથો, એ આ સૈકાના એક વિશિષ્ટ જૈનાચાર્યનું, પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં શકવર્તી મૌલિક પ્રદાન છે એમ કહીએ, ત્યારે તેમાં અતિશયોક્તિ નથી થતી.

એમના સાંનિધ્યમાં જ્યારે પણ બેસીએ, ત્યારે વાતનો વિષય એક જ હોય: જ્ઞાનની ચર્ચા. તેઓ ખુદ કહી દેતા કે ફાલતૂ વાતો કે બીજા કોઈ કામ અંગે વાતો કરવી હોય તો મારી પાસે ન આવવું. અહીં તો તત્ત્વની વાત કરવી હોય કે સાંભળવી હોય તેણે આવવું. અને વસ્તુતઃ જેને કાંઈક નવો બોધ પામવાની કે કાંઈક અવનવું સમજવાની જિજ્ઞાસા હોય, તેને માટે એમનું સાંનિધ્ય, એક પોષક તત્ત્વોથી ભરપૂર એવા ખોરાકની ગરજ સારતું. એમની પાસે બેસવાની જ્યારે જ્યારે તક મળી છે ત્યારે ત્યારે–

> सदा सन्तोऽभिगन्तव्या, यद्यप्युपदिशन्ति नो ।
> या हि स्वैरकथास्तेषा-मुपदेशा भवन्ति ते ॥

આ પંક્તિઓની ચરિતાર્થતા અનુભવી છે, અને કાંઈક ને કાંઈક નવું જાણવા મળ્યું જ છે. સામી વ્યક્તિ ખરેખર જિજ્ઞાસુ છે એવી પ્રતીતિ થતાં જ તેઓનું હૃદય ખૂલી જતું. એ પછી તો એમના જ્ઞાન અને અનુભવના ભંડારમાંથી નવનવા વિષયો અને પદાર્થો પ્રગટ્યે જ જતા.

કેવળ ગુણગ્રાહી જ કહેવા જોઈએ. તેઓ પોતે તો વિશિષ્ટ કોટિના જ્ઞાતા મર્મજ્ઞ પુરુષ હતા, છતાં એમની જિજ્ઞાસા નવું નવું જાણવાની ને સમજવાની ઉત્કટ, એક સાચા વિદ્યાર્થીને છાજે તેવી પ્રબળ અને સદા પ્રદીપ્ત રહેતી મેં બરાબર અનુભવ્યું છે. સામાન્ય રીતે કોઈ ગુજરાતી પુસ્તક કે ઇતર વિષયોનાં પુસ્તકો વાંચવાનો રસ ન હોવા છતાં, પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રીઅમરેન્દ્રવિજયજીએ લખેલ પુસ્તક 'વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ' જ્યારે 'જૈન સાપ્તાહિક' માં વિભાગશઃ પ્રગટ થયું, ત્યારે તેઓ એને ખૂબ જ ધ્યાનપૂર્વક અને રસપૂર્વક વાંચી ગયા હતા, એટલું જ નહિ, પણ 'જૈન'ના એ અંકોમાં અનેક સ્થળે, કેટલાંક વિચારણીય ટિપ્પણો પણ સ્વહસ્તે કરેલાં. તે બતાવીને મને કહેલું કે 'આમ તો આ બધું લખાણ બરાબર છે. પણ અમુક અમુક મુદ્દાઓ વિચાર માગી લે તેવા લાગે છે.' દેખીતી રીતે જ જેમને આપણે જૂના વિચારના કહી દઈએ તેવા પુરુષની પણ, વાંચવા-વિચારવા માટેનો વિષય પસંદ કરવાની આ રીત, અને વાંચવા લીધેલ વિષય પર આ રીતનો તલસ્પર્શી વિચાર વ્યક્ત કરવાની ક્ષમતા જોઈને જ હું તો છક થઈ ગયેલો.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનો સતત સ્વાધ્યાય કરવાનું તેઓને જાણે વ્યસન પડી ગયેલું. સેંકડો બલ્કે હજારો વાર એ સૂત્ર તેઓએ વાંચ્યું હશે. રોજ અમુક પાઠ ન કરે તો તેઓ દિવસને વાંઝિયો માનતા ને વસવસો કરતા કે આજે આ વાંચવાનું રહી ગયું. પણ ખૂબી એવી કે ઉત્તરાધ્યયનના દરેક આવર્તન વખતે એ પુસ્તકમાં નવી નોંધો કે નિશાનીઓ ઉમેરાઈ હોય જ. એક વાર તેઓએ મને કહેલું: 'દરેક આવર્તન વખતે મનમાં નવા નવા અર્થો અને વિચારો સ્ફુરે છે, અને એથી આ સ્વાધ્યાયનો આનંદ અપૂર્વ રહે છે; કંટાળો નથી આવતો.' 'આવો વિદ્યાર્થીભાવ અને અખંડ જિજ્ઞાસા આપણનેય મળે તો કેવું સારું!' એવી પ્રાર્થના તે પળે મારા મનમાં ઊગેલી.

એ પૂજ્યપુરુષની અત્યંત સૌમ્ય, સરળ અને પ્રશાંત પ્રકૃતિને જાણી છે તેમને ખબર છે કે તેઓ ક્યારેય ગુસ્સે ન થતા.

આમ છતાં, એમને એક વખત ગુસ્સે થતાં મેં નિહાળ્યા છે. જો કે એને ગુસ્સો કહેવા કરતાં પુણ્યપ્રકોપ કહેવો વધુ ઉચિત અને બંધ બેસતું છે. બનેલું એવું કે ખંભાતમા તેઓ પન્નવણાસૂત્રની આગમ-વાચના સાધુઓને આપતા. વાચના લેનારાઓ પૈકી એક સાધુની એવી ટેવ કે વાચના પત્યે તરત જ પ્રતનાં પાનાં એક કબાટ પર મૂકીને સ્વસ્થાને ચાલ્યા જાય, તે બીજે દિવસે વાચનાના સમયે પાછાં ઊતારે. એમનો આ નિત્યક્રમ, એક વાર, આ પૂજ્યપુરુષની નજરે પડી ગયો. તેઓ વસ્તુસ્થિતિ પામી ગયા. પેલા સાધુને તરત જ બોલાવ્યા, પૂછ્યું, જાણ્યું; ને પછી ઠપકાર્યા કે – પાઠ લીધા પછી જો એ પાઠને વાંચવા-વિચારવાનીયે તમારામા તત્પરતા ન હોય તો પછી વાચના આપવાનો ને લેવાનો શો અર્થ છે?

પણ સાચા શિક્ષકને ખપતો સાચો વિદ્યાર્થીભાવ સામે પક્ષે જોવા ન મળ્યો, ને તેમણે તે જ દિવસથી વાચના આપવી બંધ કરી. જિજ્ઞાસાની સચ્ચાઈ અને વિદ્યાર્થીભાવ – આ બન્ને માટેનો આગ્રહ, એમના આ પુણ્યપ્રકોપમાંથી નીતરતો નિહાળીને હૈયે જે ભાવો તે વખતે ઉમટ્યા હતા તે તો આજે પણ અકબંધ સંઘરાયેલા પડયા છે.

તેઓએ એક વખત મને કહ્યું : "દશવૈકાલિક સૂત્ર ભણવાની મર્યાદા છ મહિનાની છે. તારે દર છ મહિને એક આગમગ્રંથ વાંચવો; છ મહિનાની અવધિમાં એક ગ્રંથ પૂરો કરવો." એમની આ કૃપાભરી આજ્ઞા મેં જ્યારે પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજયનંદનસૂરિજી મહારાજને કહી, ત્યારે તેઓશ્રીએ એ વર્ષે જ મને દશવૈકાલિક સૂત્ર-બૃહદ્વૃત્તિની વાચના આપી, એ વાચના બરાબર છ મહિનામા ચાર દિવસ બાકી રહ્યા ત્યારે પરિપૂર્ણ થયાનું જ્યારે મેં આ પૂજ્યપુરુષને લખી જણાવ્યું, ત્યારે તેઓશ્રીએ સ્વહસ્તે લખેલા પત્ર દ્વારા વ્યક્ત કરેલી ખુશી અને પાઠવેલી શુભાશીષનું સ્મરણ આજે પણ એટલું જ તાજું છે અને એમની પેલી આજ્ઞાનો નિયમિત ધોરણે અમલ કરવા માટે હૈયાને એ સતત પ્રેરતું પણ રહે છે.

ભૂમિકા

-મુનિ શીલચંદ્રવિજય

તર્કશાસ્ત્રનો મહિમા :

'નિરુક્ત'માં કહેવામાં આવ્યું છે કે "જ્યારે ઋષિઓ એક પછી એક મૃત્યુ પામવા લાગ્યા ત્યારે મનુષ્યોએ દેવો પાસે જઈને પૂછયું : "અમારો ઋષિ કોણ બનશે ? તેમણે તેમને તર્કશાસ્ત્ર ઋષિ તરીકે આપ્યું, જેની મદદથી મંત્રના અર્થને તેઓ બધી રીતે સમજી શકે."[1]

ભગવાન બુદ્ધે પોતાના શિષ્યોને ઉદ્દેશીને કરેલું કથન પ્રસિદ્ધ છે કે "મેં કહ્યું છે માટે સાચું છે એમ ન માનશો, પણ તમને જે યુક્તિ-સંગત લાગે તે જ સ્વીકારજો." ભગવાન મહાવીર પણ પોતાની દરેક વાતો હેતુ, પ્રયોજન અને કારણપુરઃસર જ કહે છે. 'પજ્જોસવણાકપ્પ'નું સમાપન કરતી વેળાએ "सअट्ठं सहेउअं सकारणं" વગેરે વિશેષણનો પ્રયોગ થયો છે તે આ વાતનો જ સૂચક છે. અહીં પોતાની વાત સમજાવતી વખતે તેનાં હેતુ, કારણ અને પ્રયોજન પણ સમજાવવાનો અર્થ એમ થઈ શકે કે "હું કહું છું તે મારું પોતાનું ઉપજાવી કાઢેલું નથી, પણ જે જેવું છે તે પ્રમાણે અને તે પણ હેતુવાદની યુક્તિઓ તથા તેના પ્રયોજન સાથે કહું છું, જેથી જનસમાજ વિચારપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કરી શકે."

અને આથી જ આચાર્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજે કહ્યું કે, "મને મહાવીર પ્રત્યે પક્ષપાત નથી અને કપિલ વગેરે ઋષિઓ પ્રત્યે દ્વેષ નથી.

---

૧ "બૌદ્ધ ધર્મદર્શનની પાયાની વિભાવના" —ડૉ. એન. જે. શાહ, અમદાવાદ— ૧૯૭૭) પૃ. ૨૯

મને તો જે વચન તર્કસંગત લાગ્યું તેનો મેં સ્વીકાર કર્યો."[2] કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય પણ આ જ વાત કહે છે: "મને માત્ર અંધશ્રદ્ધાપ્રેરિત તમારો રાગ છે એવું નથી, અને અન્યો તરફ દ્વેષપ્રેરિત અરુચિ છે એવુંયે નથી; પણ પરીક્ષા કરતાં જેનામાં યથાર્થ આપ્તત્વની પ્રતીતિ થઈ, તેનો મેં આશ્રય કર્યો છે."[3]

આ બધું જોતાં સમજાય છે કે ઘણા પ્રાચીન કાળથી આપણે ત્યાં તર્કશાસ્ત્રનું મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને ખુદ શ્રદ્ધેય મહાપુરુષોએ એનો ઉપયોગ કરવાનું આપણને પહેલેથી જ સૂચવ્યું છે અને શીખવ્યું છે. એને લીધે, આપણા શ્રદ્ધેય ગણાયેલા મહાપુરુષોની અને તેમનાં વચનોની શ્રદ્ધેયતાને પણ આપણે તર્કની કસોટીએ કસતા રહ્યા છીએ.

તર્કશાસ્ત્રનો ઉપયોગ :

તર્કશાસ્ત્રનો ઉપયોગ, પહેલાં તો, પોતાની શ્રદ્ધાને તર્કશુદ્ધ તેમજ મજબૂત બનાવવા માટે અને તત્ત્વજ્ઞાન તથા તે દ્વારા પરમપદને પ્રાપ્ત કરવા માટે થતો હોવો જોઈએ. અને એટલે જ, શરૂઆતમાં, દર્શનોના ને સિદ્ધાંતોના, આજે છે તેવા ઝઘડા પણ નહિ હોય. શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી તો કહે છે કે : "જે જીવમાં જે રીતે બોધિબીજનું આધાન થાય તે જીવને અનુલક્ષીને તે રીતની દેશના સર્વજ્ઞે આપી. એ દેશના આપણને અત્યારે ભલે જુદી જુદી લાગે, પણ એના મૂળમાં જોઈએ તો તે એક જ હતી."[4] જો આમ હોય, તો દર્શનોના ઝઘડા ક્યાંથી હોય?

પણ જ્યારથી માનવમાં 'મારું તે સાચું, બીજાનું તે ખોટું' અથવા 'હું સમજ્યો તે જ ખરું' આવો મનોગ્રહ પ્રવેશ્યો, ત્યારથી દર્શનોના એ ઝઘડા અનેક સ્વરૂપે શરૂ થયા અને એ સાથે જ, તર્કશાસ્ત્રનો

---

૨. पक्षपातो न मे वीरे, न द्वेषः कपिलादिषु ।
युक्तिमद् वचनं यस्य, तस्य कार्यः परिग्रहः ॥

3. न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो, न द्वेषमात्रादरुचिः परेषु ।
यथावदाप्तत्वपरीक्षया तु, त्वामेव वीर ! प्रभुमाश्रिताः स्मः ॥
अयोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका, हेमचंद्राचार्य,......

४. योगदृष्टिसमुच्चय श्लोक–१३४–३५–३६

ઉપયોગ પણ, સ્વમતમંડન અને તે કરતાં વધુ તો પરમતખંડન માટે થવાનું શરૂ થયું. આમ થયું એ આપણે માટે, આપણને વિભિન્ન સંપ્રદાયોમાં વહેંચી નાખનાર હોઈ, જેટલું નુકસાનકારક નીવડ્યું, તેટલું જ, એ, આપણને અનેક તત્ત્વચિન્તકો અને તત્ત્વગ્રન્થો આપનાર બનવાથી, લાભકર્તા પણ બન્યું.

તર્કશાસ્ત્ર અને જૈનદર્શન :

સ્વપક્ષમંડન અને પરપક્ષખંડનના આ ગુંચવાળમાંથી જૈનદર્શન પણ કેમ બચે ? એ પણ એમાં બન્યું. પણ જૈનો પાસે અનેકાન્તની એક આગવી દૃષ્ટિ હતી. એ દૃષ્ટિને ત્રાજવું કહી શકાય. જ્યારે કેટલાક લોકો અમુક તત્ત્વોને માત્ર નિત્ય જ માનવા લાગ્યા, ને એથી ઊલટું, કેટલાક લોકો, એ જ તત્ત્વોને માત્ર અનિત્ય જ માનવા લાગ્યા, ત્યારે એ બન્ને વચ્ચે સમતુલા જાળવવાનું કામ અનેકાન્તદૃષ્ટિએ કર્યું. એણે કહ્યું: "એકાન્ત નિત્યવાદ પણ નહિ, એકાન્ત અનિત્યવાદ પણ નહિ, પણ સાપેક્ષભાવે નિત્યાનિત્યત્વવાદ સ્વીકારો; તમારા ઝઘડા મટી જશે." પણ અનેકાન્તની આ સમદૃષ્ટિને વાદીઓ ન સમજી શક્યા હોય કે પછી ગમે તેમ, પણ બન્ને મતવાદીઓ જૈનો ઉપર તૂટી પડ્યા; જૈનોના ખંડન માટે મચી પડ્યા. સાપેક્ષવાદને (સાપેક્ષવાદનો અર્થ અહીં અનેકાન્તવાદ કરવાનો છે, અને તેથી આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈનના સાપેક્ષતાના સિદ્ધાંતથી જૈનદર્શનના સાપેક્ષવાદમાં તાત્ત્વિક તફાવત છે તે પણ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે.) સંશયવાદ કહીને શંકરાચાર્ય જેવાએ પણ તેની ઠેકડી ઉડાવી છે. જો કે તે સમજપૂર્વકની ન હતી; તે માત્ર દ્વેષમૂલક હોઈ શકે. જોકે આ બધા વાદીઓને જવાબ આપવાની જૈનોને જરૂર ન હતી. કેમ કે એ તો સમજતા હતા કે નિત્યવાદીના મતનું ખંડન અનિત્યવાદી કરશે ને અનિત્યવાદીના મતનું ખંડન નિત્યવાદી કરશે; એટલે પરસ્પર લડીને આપમેળે નષ્ટ થતા તર્કોના વિવાદમાં આપણે શા સારુ પડવું જોઈએ ? [5]

---

૫. परस्परध्वंसिषु कण्टकेषु, जयत्यधृष्यं जिन ! शासनं ते ॥

अयोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका–हेमचन्द्राचार्य

આમ છતાં, જૈનોએ પણ યુક્તિવાદના પ્રવાહમાં નિર્ભીકતાથી ઝંપલાવ્યું અને જગતને ન્યાયાવતાર, સમ્મતિતર્ક, આપ્તમીમાંસા, દ્વાદશાર નયચક્ર જેવા મહાન તર્કગ્રંથોનું નજરાણું ધર્યું. જૈનો સામે મુખ્ય વાદીઓ બે : મીમાંસક અને બૌદ્ધ. નૈયાયિક, વૈશેષિક અને અદ્વૈતવાદીઓ પણ ખરા જ. વેદના અપૌરુષેયત્વવાદની, ક્ષણિકવાદ અને શૂન્યવાદની, ઈશ્વરવાદની અને એકાત્મવાદ વગેરે વાદોની જૈનોએ ખાસી ખબર લીધી છે.

સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિ, આચાર્ય સ્વયંભૂ, શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી વગેરે, પ્રાચીન પરંપરાના સમર્થ તાર્કિક જૈનાચાર્યો છે. પાછળથી પ્રાચીનતા અને કાંઈક અંશે અર્વાચીનતાના મિશ્રણવાળા આચાર્યો થયા. એમાં વાદીદેવસૂરિ, હેમચન્દ્રાચાર્ય વગેરેને મૂકી શકાય. પ્રાચીન ગ્રંથો, સામાન્ય બુદ્ધિવાળાઓ ભણીવાંચી શકે તેમ ન હોઈ આ આચાર્યોના પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક, પ્રમાણમીમાંસા વગેરે ગ્રંથો, એ દૃષ્ટિએ ખૂબ ઉપકારક નીવડયા.

નવ્યન્યાય અને જૈનો :

જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ ન્યાય વગેરે દર્શનોમાં નવી નવી તર્કપરંપરાઓ વિકસતી ગઈ. એવી એક પરંપરા – નવ્યન્યાયની પરંપરા – શ્રી ગંગેશોપાધ્યાયે ખોલી. એ એક ચક્રવર્તી પ્રાદુર્ભાવ હતો. અદ્ભુત કહી શકાય તેવાં વૈચારિક કે તાર્કિક આંદોલનનો એ આવિર્ભાવ હતો. એ આંદોલનના આવિર્ભાવ સાથે જ, આજ પર્યંત જે જૂની યુક્તિઓ અને પદ્ધતિઓનું ચલણ વ્યાપક હતું, તેને ભારે ધક્કો વાગ્યો. દરેક વિષયને વિચારવાનું જાણે એક નવું જ માધ્યમ શરૂ થયું! નવી જ દૃષ્ટિ સાંપડી! સૌ દર્શનકારો–દર્શનવિદોએ અત્યંત ઝડપથી એ દૃષ્ટિને અપનાવી લીધી અને પોતાના વિચારોને રજૂ કરવા માટે તેનો ઉપયોગ પણ ભરપેટ કરવા લાગ્યા.

સાચી અને સારી હોય તે વસ્તુનો ઉપયોગ કરવામાં નાનમ શી? એવા વિચારને ટેવાયેલા જૈનોએ પણ, પોતાની તર્કપરંપરાને નવો ઓપ આપવા માટે, નવ્યન્યાયની આ નવતર યુક્તિપ્રક્રિયા અંગીકાર

કરી. એ પ્રક્રિયાને, તેના પ્રારંભથી માંડીને વિકાસના ચરમ શિખરે પહોંચાડવાનું શ્રેય મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીને ફાળે જાય છે. એમના શતાધિક ગ્રંથોમાં પ્રાચીન આચાર્યોની ઉક્તિઓ ને યુક્તિઓ તો નવ્ય ન્યાયના નવા લેબાશમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે જ, પણ એ ઉપરાંત, એમની મૌલિક યુક્તિઓનો જથ્થો પણ એમાં અભરે ભર્યો છે. પ્રતિવાદીઓનો એક વાદ એવો નથી, એક યુક્તિ એવી નથી, જેનું યશોવિજયજીની યુક્તિ-જબાન ખંડન ન કરતી હોય. અને એક જૈન સિદ્ધાંત એવો નથી, જેનું એમણે નવી દૃષ્ટિએ દર્શન ન કરાવ્યું હોય. વળી, એમના ગ્રંથો માત્ર વિદ્વદ્‌ભોગ્ય જ છે એવું નથી, જૈન તર્કભાષા જેવા એમના અનેક ગ્રંથો મંદ મતિવાળાઓને પણ સમજાય તેવા છે. ટૂંકમાં, જૈનદર્શનમાં નવ્યન્યાયની પરિપાટીના પ્રવર્તક શ્રીયશોવિજયજી છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ. અલબત્ત, ૧૭ મા અને ૧૮ મા સૈકામાં બીજા પણ ઘણા જૈન વિદ્વાનોએ જૈન ન્યાય ઉપર કામ કર્યું છે.

વીસમી સદીના જૈનાચાર્યોની ન્યાય-સેવા :

ઉપાધ્યાયજી મહારાજ પછી, ૨૦ મા સૈકામાં થયેલા કેટલાક આચાર્યોએ અને મુનિઓએ પણ જૈન ન્યાયના વિકાસમાં પોતાનો યથાશક્તિ હિસ્સો આપ્યો છે, અને તે પણ દેશ-કાળની જરૂરિયાતને લક્ષ્યમાં રાખીને જુદી જુદી પદ્ધતિએ. આચાર્યશ્રી વિજયાનન્દસૂરિજી (શ્રી આત્મારામજી) મહારાજે અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર, તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ, જૈનતત્ત્વાદર્શ જેવા આકરગ્રંથોની રચના લોકબોલી-હિન્દીમાં કરીને પણ તેમાં જૈન ન્યાયની યુક્તિઓ સુસંગત રીતે ઠાંસી ઠાંસીને ભરી છે, તો આચાર્ય શ્રીવિજયનેમિસૂરિજી, શ્રીસાગરાનન્દસૂરિજી, શ્રીવિજયધર્મસૂરિજી, શ્રીલબ્ધિસૂરિજી વગેરેએ સંસ્કૃત ભાષામાં ન્યાય ગ્રંથોની રચના કરી છે. બીજા પણ આ. શ્રીવિજયદર્શનસૂરિજી, શ્રીવિજયોદયસૂરિજી, શ્રીવિજયલાવણ્યસૂરિજી, ઉપાધ્યાય શ્રીમંગળવિજયજી, શ્રીહિમાંશુવિજયજી, શ્રીન્યાયવિજયજી વગેરેએ પ્રાચીન-નવીન જૈન ન્યાય વિષે ગ્રંથો અને ટીકાગ્રંથો રચ્યા છે

આચાર્ય શ્રીવિજયનન્દનસૂરિજી :

આ જ આચાર્યોની શ્રેણીમાં આચાર્ય શ્રીવિજયનન્દસૂરિજી પણ થયા છે. નવ્ય ન્યાય–જૈન તથા જૈનેતર બંને–મા તેમની મતિ અપ્રતિહત અને અસ્ખલિત હતી. ન્યાયશાસ્ત્રનો કોઈ પણ પદાર્થ સમજાવવાની તેમની ખૂબી અને સરળ શૈલી અજોડ હતી. એમની આ વિશેષતાઓ એમના ગ્રંથોમાં પણ જોવા મળે છે. એમણે કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે. એ ગ્રંથોના વિષય ભલે જુદા જુદા હોય, પણ એ વિષયોને યુક્તિ અને તર્કથી ચકાસવાની પદ્ધતિ એમણે સર્વત્ર કાયમ રાખી છે. ન્યાય વિષયમાં એમણે બે ગ્રંથો રચ્યા છે: 'જૈન તર્કસંગ્રહ' અને 'જૈન સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી.' બંને અનુક્રમે અન્નંભટ્ટના 'તર્કસંગ્રહ'ની અને વિશ્વનાથની 'ન્યાયસિદ્ધાન્તમુક્તાવલી'ની સામે અથવા બરોબરીમાં મૂકી શકાય તેવા ગ્રંથો છે. ગ્રંથકાર વિજયનન્દનસૂરિજી, વીસમી સદીના પ્રભાવક જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયનેમિસૂરિજીના પટ્ટધર આચાર્ય શ્રીવિજયોદયસૂરિજીના શિષ્ય છે.

જૈન તર્કસંગ્રહ :

આ ગ્રંથ પદાર્થગ્રંથ છે. આમાં જૈનદર્શનસંમત પદાર્થોનો સંગ્રહ છે. આ ગ્રંથનો મુખ્ય હેતુ છે બાલબોધ. એટલે આમાં સરળ રીતિએ પદાર્થોનું નિરૂપણ થયું છે, એ વાત ગ્રંથ જોનારને સહેજે સમજાશે. અને, આ ગ્રંથનો હેતુ, પદાર્થોનો સરળ પદ્ધતિએ બોધ કરાવવાનો હોવાથી જ, આમાં સંગ્રહની દૃષ્ટિ મુખ્ય રહી છે. ગ્રંથકારે એવી વૃત્તિ નથી રાખી કે બધી વાત નવા જ શબ્દોમાં ને નવી જ યુક્તિથી રજૂ કરવી. એમના મનમાં તો એક જ છે કે યેનકેન પ્રકારેણ બાળજીવો પદાર્થબોધ મેળવે. અને એટલે જ અહીં એમણે 'પ્રમાણનય' અને 'તર્કભાષા' અને 'સપ્તભંગી નયપ્રદીપ' વગેરે ગ્રંથોમાંના પદાર્થોનો ઘણે ઠેકાણે અનુવાદ માત્ર કર્યો છે. અલબત્ત, યોજના પોતાની છે. ક્યાંથી શું લેવું ને ક્યાં કઈ રીતે તેને ગૂંથવું એ એમની પોતાની સૂઝનું કાર્ય છે.

જૈન ન્યાયના પ્રાવેશિક ગ્રંથો અનેક છે. તેમાં જૈન તર્કભાષા, સ્યાદ્વાદમુક્તાવલી, અનેકાન્તવાદપ્રવેશ, સપ્તભંગીનયપ્રદીપ, નય રહસ્ય, જૈન સપ્તપદાર્થી વગેરે વગેરે ગણાવી શકાય. પણ એ ગ્રંથો અમુક ચોક્કસ વિષયો પૂરતી જ વાત કરીને અટકી જાય છે. દા. ત., 'જૈન તર્કભાષા' પ્રમાણ, નય અને નિક્ષેપની જ વાત કરે છે; બીજો પદાર્થબોધ ત્યાંથી નહિ મળે. એવું જ બીજા ગ્રંથોનું પણ છે. ક્યાંક પદાર્થબોધ છે તો તેની પદ્ધતિ નિરાળી હશે. ક્યાક નિરૂપણ-રીતિમાં જ ગરબડ છે. આથી જિજ્ઞાસુને સંતોષ થઈ શકવો મુશ્કેલ છે. આ બધી દૃષ્ટિએ વિચારીએ, તો જૈન તર્કસંગ્રહ એક ઉપયોગી વસ્તુ છે. એમાં પ્રમાણચર્ચા છે. પ્રમેયચર્ચા પણ છે. સૂત્રગ્રંથની સૂત્રાત્મક શૈલી છે. ન્યાયગ્રંથની નિરૂપણરીતિ છે. તો પ્રકરણગ્રંથ જેવો પદાર્થ સંગ્રહ પણ છે.

ગ્રંથગત-વિષયપરિચય :

આ ગ્રંથ ત્રણ ખંડોમાં વહેંચાયેલો છે: દ્રવ્યખંડ, પર્યાયખંડ અને ત્રીજો ધર્મનિરૂપણાન્ત ખંડ. એમાં દ્રવ્યખંડના પ્રત્યક્ષખંડ તથા પરોક્ષખંડ એવા બે પેટાખંડો છે.

ઇષ્ટદેવ અને ગુરુને નમનરૂપ મંગલાચરણ કર્યા પછી, "દેવ-ગુરુધર્માસ્તત્ત્વમ્" એવા પ્રથમ સૂત્ર દ્વારા, વિશ્વમાં તત્ત્વની જિજ્ઞાસા જ મુખ્ય જિજ્ઞાસા છે અને એ જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરવા માટે જ પોતે આ ગ્રંથ રચે છે એવો નિર્દેશ આપવાપૂર્વક, 'દેવ, ગુરુ અને ધર્મ', એ ત્રણને પરમ 'તત્ત્વ' તરીકે (સૂત્ર ૧), ગ્રંથકાર ઓળખાવે છે, પછીનાં બે સૂત્રોમાં ક્રમશઃ દેવતત્ત્વ અને ગુરુતત્ત્વની ઓળખાણરૂપ વ્યાખ્યા આપે છે (સૂત્ર ૨-૩), અને પછી ગુરુતત્ત્વની વ્યાખ્યામાં આવેલા પદાર્થવાચક 'ભાવ' શબ્દને ઉપાડીને 'દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય' એ ત્રણને ભાવ એટલે કે પદાર્થ તરીકે નિરૂપે છે (સૂ. ૪), તેમજ એ ત્રણેયનાં લક્ષણો અને એ ત્રણેનો પારસ્પરિક સંબંધ પણ દર્શાવે છે. (સૂ. ૫-૬)

આ પછી દ્રવ્યખંડ શરૂ થાય છે. દ્રવ્યોની સંખ્યા, [illegible] તથા તેમનાં સ્વરૂપો (સૂ ૮ થી ૨૮) દર્શાવવાની સાથે [illegible] કર્મ, મોક્ષ, સિદ્ધ, વર્ગણા (૧૭–૧૮–૧૯) વગેરેનાં [illegible] જુતી પણ ગ્રંથકર્તા આપી દે છે. એ જ રીતે જીવદ્રવ્યનું [illegible] વતાં પ્રમાણની ચર્ચા ઉઠાવે છે (સૂ ૨૯) 'પ્રમાણ[illegible] જ અનુવાદરૂપે પ્રમાણ અને તેના પ્રામાણ્યના [illegible] (સૂ ૨૯–૩૦) નિરૂપણ કરી, તેને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ [illegible] વહેંચી દે છે. (સૂ. ૩૧). ૩૩ થી ૪૧ સુધીના [illegible] ણનુ નિરૂપણ છે. એમા પાચ જ્ઞાનનો તથા અવગ્રહ [illegible] તેની વ્યાખ્યાઓ–આ બધું 'પ્રમાણનય'ને અનુસારે જ [illegible]

૪૨ થી ૬૬ મા સૂત્ર સુધી પરોક્ષખંડનું [illegible] યિકાદિ-સમ્મત અનુમિતિ–પરામર્શાદિના સ્વરૂપ[illegible] શબ્દ અને ઉપમાનપ્રમાણના સ્વરૂપનું નિરાકર[illegible] ઉપમાનને સ્વતંત્ર પ્રમાણ રૂપે માનતા નથી [illegible] વૈસદૃશ્યનું પણ-ભાન કરાવનાર 'પ્રત્યભિજ્ઞા[illegible] છે એ પ્રત્યભિજ્ઞાનને (સૂ. ૪૫) કોઈ ઉપમ[illegible] પર્યાયશબ્દરૂપે ન સમજે એવા કોઈક વિદ્વા[illegible] પ્રમાણતાનો સ્પષ્ટ નિષેધ ગ્રંથકારે અત્ર [illegible] તદુપરાંત, સ્વસંમત આગમપ્રમાણના [illegible] 'વચન'ની વ્યાખ્યા, સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ [illegible] અહીં વળી લેવામાં આવ્યું છે. છેવટે [illegible] ણાદિ નિરૂપીને દ્રવ્યખંડ સમાપ્ત થાય છે.

૭૧ થી ૭૪ એમ ચાર સૂત્રો [illegible] છે. એમાં ગુણ અને પર્યાય એ બન્[illegible] છતાં બન્ને વચ્ચેનો જે તફાવત [illegible] બન્નેને 'ગુણ' અને 'પર્યાય' એવી [illegible] સમજાવવામાં આવ્યો છે. અને [illegible]

ચાર ભેદ દર્શાવીને મૂર્ત પદાર્થાનુગત પર્યાયને વ્યંજનપર્યાય તરીકે અને અમુક પદાર્થાનુગત પર્યાયને અર્થપર્યાય તરીકે પ્રરૂપવામાં આવેલ છે. આ પછી તરત જ જે દાર્શનિકો 'પર્યાય'ની પરિભાષાથી અજાણ છે, તેમને સમ્મત ચોવીસ ગુણો પણ વસ્તુતઃ 'પર્યાય' જ છે અને સ્વતંત્ર કોઈ પદાર્થ નથી, એમ ઠરાવવામાં આવ્યું છે (૭૪).

આ પછીનાં છેલ્લાં નવ સૂત્રોમાં અંતિમ–ધર્મનિરૂપણાન્ત ખંડનો સમાવેશ થયો છે. એમાં, ત્રીજા સૂત્રમાં કરાયેલી ગુરુતત્ત્વની વ્યાખ્યામાં આવતા 'વ્રત' શબ્દને લઈને, 'વ્રત' એ પણ ધર્મતત્ત્વનો જ એક ભાગ હોઈ, અને ધર્મતત્ત્વનું નિરૂપણ હવે શેષ હોઈ, 'વ્રત'ની સંખ્યા તથા નામો (૭૫) દર્શાવીને, એ વ્રતોને વિરતિ તરીકે એટલે કે તે તે પાપોનાં વિરમણ (વિરામ) સ્વરૂપ સંવરતત્ત્વ તરીકે અને એ સંવરના અભાવમાં તે તે પાપોના આચરણને આસ્રવતત્ત્વ તરીકે પ્રરૂપવામાં આવ્યાં છે (સૂ. ૭૬). ૭૭–૭૮–૭૯ એ ત્રણ સૂત્રોમાં ધર્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ અને તેના પ્રકાર વર્ણવાયા છે. આમ, તત્ત્વોનું નિરૂપણ અહીં પૂરું થાય છે.

પણ તત્ત્વની જિજ્ઞાસા શમતાં જ જિજ્ઞાસુને નવો સવાલ ઊઠે છે કે તત્ત્વ તો જાણ્યું, હવે એ જાણીને કરવાનું શું ? એ જાણ્યાનો ફાયદો શો, ફળ શું ? આ સવાલનો ઉકેલ છેલ્લાં પાંચ સૂત્રોમાં ગ્રંથકારે આપ્યો છે અને એમાં જ ગ્રંથકારની વિશિષ્ટતા છતી થાય છે.

આધ્યાત્મિકતાને વરેલા માનવમાત્રનું અથવા જીવમાત્રનું આખરી ધ્યેય, સંસારનાં તમામ દુઃખોથી પર થઈને મોક્ષ પામવો–એ જ હોય છે. સામાન્ય રીતે જોઈ શકાય છે કે જીવંત એવું કોઈ પણ પ્રાણી દુઃખથી બચવા અને સુખ મેળવવા માટે હરહંમેશ ઉદ્યમ કરતું જ હોય છે; અને ઓછો સુખી વધુ સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરતો જ હોય છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે સૌને સુખ ગમે છે, દુઃખ કોઈને નથી ગમતું. હવે આપણા પૂર્વજોએ એક એવા સુખની શોધ કરી છે

કે જે સુખ મેળવ્યા પછી બીજાં કોઈ સુખની જરૂર પડતી નથી, જેનાથી ઊંચું બીજું કોઈ સુખ નથી, અને જે એક વાર મળ્યા પછી કદીય ટળતું નથી. એ સુખને આપણે 'મોક્ષ' કહીએ છીએ. પ્રાણી-માત્રમાં રહેલી સુખની ઝંખના અને દુઃખથી દૂર રહેવાની ઇચ્છાનો મૂળ સ્રોત અથવા આખરી છેડો–તે આ પરમસુખાત્મક મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા તે જ.

અને 'મોક્ષ'ને પામવાનો પ્રથમ પ્રયાસ એટલે જ તત્ત્વની જિજ્ઞાસા. એની તૃપ્તિ તત્ત્વનાં જ્ઞાને થાય જ્ઞાન હંમેશાં શ્રદ્ધાનું જનક બનતું હોય છે. જ્ઞાન જો સાચું હોય તો શ્રદ્ધા પણ તે સાચી જન્માવી શકે. આ ગ્રંથમાં વર્ણવેલાં તત્ત્વોને જાણવાનું ફળ તે એ તત્ત્વો પ્રતિ શ્રદ્ધા થવી એ છે. એ શ્રદ્ધાને અહીં 'સમ્યગ્ દર્શન'ના નામે ઓળખાવવામાં આવી છે (સૂ. ૮૦). તત્ત્વોનું સુચારુ દર્શન થાય તો જ વસ્તુતઃ તત્ત્વ જાણ્યાં કહેવાય ને?

૮૨ મા સૂત્રમાં, તત્ત્વના જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા વિનાના, જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાવાળા તેમ જ તે બન્નેની ચરમ સીમાએ પહોંચેલા જીવોની અનુક્રમે બહિરાત્મા, અંતરાત્મા તથા પરમાત્મા તરીકે ઓળખાણ આપવામાં આવી છે. એમાં બહિરાત્માની તો કશી ગણતરી જ નથી હોતી. એ જ્યારે અંતરાત્મદશા સુધી પહોંચે છે ત્યારે એનું મૂલ્ય અંકાવું શરૂ થાય છે, ત્યારે જ એને જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાની પ્રાપ્તિ થવા દ્વારા એ શ્રદ્ધાના વિષયભૂત–શ્રદ્ધેય તત્ત્વનું ધ્યાન ધરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે ને એ ધ્યાતાની કોટિએ પહોંચી શકે છે. તત્ત્વનું જ્ઞાન થયા પછી, તે પર શ્રદ્ધા થવા છતાં, એ શ્રદ્ધેય તત્ત્વ તરફની એકાગ્રતા ન કેળવાય તો ધ્યેયપ્રાપ્તિ મુશ્કેલ બની જાય છે. એટલે ધ્યેયની–પરમાત્મદશાની અથવા મોક્ષની–પ્રાપ્તિ વાંછનારે ધ્યાતા થવું જરૂરી છે. ધ્યાતાનું કામ હોય છે 'ધ્યાન.' ધ્યાન એટલે એકાગ્રતા. અહીં હજી ધ્યાતા અને ધ્યેય વચ્ચે ભિન્નતા હોય છે. પણ એ એકાગ્રતાનો જ્યારે પ્રકર્ષ સધાય છે ત્યારે ધ્યાતા-ધ્યેય વચ્ચેની ભેદરેખા ભૂંસાઈ જાય છે, બન્ને

અભિન્ન બની જાય છે. આ અભેદદશાને અહીં 'સમાપત્તિ' (સૂ ૮૩) કહી છે. અને એ સમાપત્તિ એટલે કે ધ્યાનયોગ જ જીવને તત્ત્વજિજ્ઞાસાના આખરી ફળસ્વરૂપ 'મોક્ષ' સુધી પહોંચાડે છે. છેલ્લા ઉપસંહારસૂત્રમાં ગ્રંથકારે આ જ વાત રજૂ કરી છે. તદુપરાંત આ છેલ્લા સૂત્રમાં જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ દ્વારા પ્રગટતા ધ્યાનયોગ વડી મુક્તિયોગ મળવાની વાત કહીને ભગવદ્ગીતા જેવા ઇતર ગ્રંથો અને અધ્યાત્મસાર જેવા જૈનગ્રંથોના હાર્દને સંક્ષેપમાં પણ ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપી દીધું છે.

અંતે પ્રશસ્તિના શ્લોકો તથા પુષ્પિકા છે.

ગ્રંથકારની શૈલી :

ગ્રંથકારની શૈલી ખૂબ સરળ કહી શકાય તેવી છે. અઘરામાં અઘરી વાત, તર્ક, વિચાર કે પદાર્થને વધુમાં વધુ સરળ રીતે વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાની ગ્રંથકારની આગવી આવડતનો અનુભવ, તેમની પાસે અધ્યયન કરનારાઓને છે જ, અને એમની એ આવડત, આ ગ્રંથમાં પણ પ્રતિબિંબિત થઈ છે એમ જણાય છે. તેઓ ઘણીવાર, પદાર્થોની સ્પષ્ટતા માટે સ્વયં પદકૃત્ય કરી દે છે.

ગ્રંથકારે ન્યાયવૈશેષિકદર્શનનો અભ્યાસ ઊંડો કર્યો છે એ વાતની સાક્ષી, એમણે ઠેરઠેર વિસ્તારપૂર્વક ઉદ્ધૃત કે રજૂ કરેલા ન્યાયના પદાર્થો પૂરે છે.

આમ તો આ ગ્રંથ સ્વયં સ્પષ્ટ છે. છતાં વાંચતા વાંચતા લાગ્યું કે કેટલીક જગ્યાએ વિસ્તૃત સ્પષ્ટતા જરૂરી છે, એટલે આ ગ્રંથ પર મને સૂઝી તેવી ટિપ્પણી કરવા પ્રેરાયો છું. એ ટિપ્પણી કરવામાં પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક-રત્નાકરાવતારિકા, જૈન તર્કભાષા વગેરે વિવિધ ગ્રંથોની સહાય લીધી છે. આ લખવામાં ક્યાંય પણ શ્રી જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ કે ગ્રંથકારના આશય-વિરુદ્ધ લખાયું હોય તો તે બદલ ત્રિવિધે ક્ષમા યાચું છું અને મારો આ પ્રથમ પ્રયત્ન હોઈ, કાંઈ પણ ક્ષતિ જણાય, તો સુજ્ઞપુરુષો તે તરફ મારું ધ્યાન દોરે તેવી પ્રાર્થના કરું છું.

જૈન મુક્તાવલી :

સ્વોપજ્ઞ તત્ત્વકલ્પલતા નામની વૃત્તિ સમેત જૈન મુક્તાવલી ગ્રંથ, એ પરમપૂજ્ય આચાર્ય શ્રીવિજયનંદનસૂરિજી મહારાજે રચેલો જૈન ન્યાયનો બીજો ગ્રંથ છે. મૂળ ગ્રંથ ૧૫૬ કારિકાઓનો બન્યો છે અને તેની રચના, ગ્રંથકારે, વિ. સં ૧૯૭૫માં, પોતે મુનિ-અવસ્થામાં હતા ત્યારે, કરી છે. તેના પરની ટીકાની રચના, સં. ૧૯૮૪માં પોતાની આચાર્યપદાવસ્થામાં કરી છે. આ ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ, સં. ૧૯૮૫માં, અમદાવાદની જૈન ગ્રન્થપ્રકાશક સભા દ્વારા પ્રગટ થઈ હતી. પણ તે આવૃત્તિ અત્યારે અપ્રાપ્ય હોવાથી અહીં તેનું પુનર્મુદ્રણ આપ્યું છે.

ગ્રંથના તેમ જ ટીકાના પણ પ્રારંભમાં દેવ-ગુરુવંદનાદિસ્વરૂપ મંગલાચરણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તર્કગ્રંથોમાં આવતી મંગલવાદની ચર્ચાને સંક્ષેપમાં નિરૂપી, તે અંગેના જૈન દૃષ્ટિકોણને ગ્રંથકારે વિશદ રીતે રજૂ કર્યો છે પાંચમી કારિકામાં ગ્રંથના નિરૂપ્ય વિષયની માંડણી કરતાં 'દ્રવ્ય અને પર્યાય' એમ બે સત્પદાર્થો છે એ બતાવ્યું છે અને તેની ટીકામાં એ બન્નેના સત્ત્વની ચર્ચા કરીને પછી નૈયાયિકોને અભિપ્રેત સાત પદાર્થોની વિસ્તૃત સમજૂતી આપીને તેનું નિરસન કર્યું છે.

છઠ્ઠી કારિકામા 'ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ, પુદ્ગલ અને કાલ' એવાં છ દ્રવ્યો અને તેનું લક્ષણ દર્શાવ્યા પછી, તેની ટીકામાં, તર્કશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે તે દ્રવ્યોની સિદ્ધિ કરી બતાવી છે. અહીં પ્રસંગોપાત્ત આત્માની ચર્ચા નીકળતાં શરીર, ઇન્દ્રિયો કે મન-એમાંનું કોઈ જ 'આત્મા' નથી, પણ આત્મા એ એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે, એમ નક્કી કરી આપે છે. એ ઉપરાંત, ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો તેમ જ નિત્યવિજ્ઞાનવાદી વેદાન્તીઓ તેમ જ સાંખ્યોના, આત્મા વિશેના સિદ્ધાંતોનું દિગ્દર્શન કરાવીને તેનું પણ નિરસન કર્યું છે. આ આખીયે આત્મચર્ચા, વિશ્વનાથની ન્યાયસિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં આવતી આત્મચર્ચાનો અનુવાદ છે, એમ અભ્યાસીને જણાઈ આવે છે. આ પછી, ન્યાયદર્શન-

સંમત નવ દ્રવ્યો અને તેનાં સ્વરૂપની ચર્ચા વિસ્તારથી કરીને તે માન્યતાનું નિરસન, જૈન માન્યતાની યુક્તિયુક્ત રજૂઆત કરવાપૂર્વક અને ટંકાણમાં કર્યું છે.

સાતથી અગિયાર કારિકામાં ધર્મ, અધર્મ અને આકાશદ્રવ્યોનાં સ્વરૂપ અને જીવ તથા અજીવ દ્રવ્યોની અવગાહનાના પ્રકારો વર્ણવ્યાં છે બારમી કારિકામાં આત્માની વિશેષતાઓ-તે સંકોચવિકાસશીલ છે, વિભુ નથી, ક્રિયાવાન છે અને અનેક છે, એ-વર્ણવી છે. અને એ વિશેષતાઓના સંદર્ભમાં કૂટસ્થનિત્યચૈતન્યવાદી સાંખ્ય મતનું નિરસન પણ, ટીકામાં કર્યું છે. તેરમી કારિકામાં ઉપયોગ એટલે કે જ્ઞાન અને દર્શન એ જીવદ્રવ્યનું લક્ષણ હોવાનું કહી, તે ઉપયોગની પ્રકારસંખ્યા દર્શાવી છે, અને ૧૪-૧૫ કારિકાઓમાં એ પ્રકારનાં મતિજ્ઞાન વગેરે નામો બતાવ્યાં છે. ૧૬ થી ૧૯ કારિકાઓમાં મતિજ્ઞાનના ભેદો અને પેટાભેદો બતાવ્યા છે અને ટીકામાં એ ભેદોનું વિશદ વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. મતિજ્ઞાનના ભેદો ૩૩૬ છે.

આ પછી ૨૩ મી કારિકા સુધીમાં શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન તથા કેવળજ્ઞાનના સ્વરૂપ તથા પ્રકારોનું નિરૂપણ છે. ૨૪મી કારિકામાં પ્રમાણની વ્યાખ્યા બાંધી છે. ૨૫ થી ૩૦ સુધીની કારિકાઓમાં પ્રમાણનું પ્રામાણ્ય નિશ્ચિત કરવામાં જેની ગેરહાજરી નિર્ણાયક બને છે તે સમારોપ તેમ જ તેના વિપર્યય, સંશય અને અનધ્યવસાય એવા ત્રણ ભેદોનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. ૩૧ મી કારિકામાં પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા બે પ્રકારો ગણાવીને 'પ્રત્યક્ષ'ની વ્યાખ્યા દર્શાવી છે અને તેની ટીકામાં ઈતર દર્શનોને અભિપ્રેત પ્રમાણસંખ્યા વગેરેની રજૂઆત કરીને તેનું ખંડન કર્યું છે. ખાસ કરીને નૈયાયિકોએ સ્વીકારેલાં પ્રમાણો અને તેનાં સ્વરૂપ વિસ્તારપૂર્વક નોંધ્યાં છે.

આ પછી પ્રત્યક્ષના સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક એમ બે પ્રકારો, સાંવ્યવહારિકના ઇંદ્રિયજ અને અનિંદ્રિયજ એવા બે પ્રકારો (૩૨), 'ઇંદ્રિય'ની વ્યાખ્યા (૩૩), ઇન્દ્રિયના પ્રકારો (૩૪-૩૫), તેના

વિષયો (૩૬) અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયગ્રહણ કરવામાં માધ્યમ બનતા જૈનદર્શનસંમત સંનિકર્ષો (ટીકા) વગેરેનું વર્ણન છે. ૩૭ મી કારિકામાં અનિન્દ્રિય-મન અને તજ્જન્ય પ્રત્યક્ષનું નિરૂપણ કરીને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ તે જ મતિજ્ઞાન તથા શ્રુતજ્ઞાન એવી સ્પષ્ટતા કરી છે. ૩૮ મી કારિકામાં (તથા તેની ટીકામાં) મતિ અને શ્રુતનાં નવ્ય ન્યાયની પરિભાષામાં લક્ષણો આપ્યાં છે, અને શ્રુતજ્ઞાન કરતાં મતિજ્ઞાન પહેલું એ સિદ્ધાંતની તાર્કિક ચર્ચા પણ કરી છે. ૩૯ મી કારિકામાં ઈહા એ સંશય નથી એમ નક્કી કરીને તેની ટીકામાં અવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણા—એ ચારેય મતિજ્ઞાનસ્વરૂપ જ હોવા છતા, તેનો આ ક્રમ ઠરાવવામાં આવ્યો છે તે ક્રમને—એ ચારેય પ્રકારો વચ્ચે કાર્યકારણભાવ હોવાનું સમજાવીને—યથાર્થ ઠેરવ્યો છે. આ ઉપરાંત, મતિજ્ઞાનના શ્રુતનિશ્રિત અને અશ્રુતનિશ્રિત એવા પ્રકાર પણ દર્શાવીને અશ્રુતનિશ્રિતના ભેદસ્વરૂપ બુદ્ધિના ચાર પ્રકારો નિર્દેશ્યા છે.

૪૦–૪૧ કારિકામાં શ્રુતજ્ઞાનને બીજી રીતે ચૌદ પ્રકારે દર્શાવીને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનું નિરૂપણ પૂરું કરવામા આવ્યુ છે. ૪૨ થી ૪૬ કારિકાઓમાં પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષની વ્યાખ્યા, તેના અવધિજ્ઞાનાદિરૂપ પ્રકારો વગેરેનું નિરૂપણ છે. વચ્ચે ૪૫ મી કારિકામા મનઃપર્યવજ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાનવિશેષ જ હોવાનું માનતા એક મતનું સંક્ષેપમાં દર્શન કરાવ્યું છે, તો ૪૬ મી કારિકામા કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનના યુગપદ્ભાવ વિશેના મતનો અછડતો ઉલ્લેખ થયો છે ૪૭–૪૮ મી કારિકાઓમાં કેવળજ્ઞાની તે નિર્દોષ હોવાથી અર્હન્ છે અને તેથી જ તે સૃષ્ટિનો કર્તા નથી, એ વાતનો નિર્દેશ કરીને, સૃષ્ટિ ઈશ્વરસર્જિત છે એમ માનવા જતાં આવતી દોષાપત્તિઓ ટૂંકમાં દર્શાવવા સાથે, પ્રત્યક્ષ-પરિચ્છેદ પૂરો કર્યો છે.

૪૯ મી કારિકાથી બીજો પરોક્ષ પરિચ્છેદ શરૂ થાય છે. તેમાં પરોક્ષપ્રમાણ પાંચ પ્રકારે હોવાનું નિર્દેશી, ૫૦ મી કારિકામાં 'સ્મરણનું', ૫૧મી કારિકામાં 'પ્રત્યભિજ્ઞાનનું', ૫૨–૫૩માં 'તર્કનું', ૫૪થી

કારણો (૧૦૫-૬), કર્મનાં બંધનકરણ આદિ અષ્ટવિધ કરણો (૧૦૭), કર્મના ક્ષયોપશમાદિ દ્વારા થતી જ્ઞાનાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ (૧૦૮) વગેરે વિષયોની રજૂઆત કરી છે.

૧૦૯ થી ૧૧૨ કારિકાઓમાં અમુક્ત જીવ અને તેના દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારક એ ચાર પ્રકારોનું સપ્રભેદ નિરૂપણ છે. ૧૧૩ માં અમુક્ત તમામ જીવો પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે ભેદમાં વહેંચાયેલા હોવાનું જણાવીને પર્યાપ્તિને આત્માની વિશિષ્ટ શક્તિ તરીકે ઓળખાવી છે.

જીવભેદોનું નિરૂપણ આમ તો અહીં પૂરું થયું ગણાય, પરંતુ જીવની કેટલીક વિશિષ્ટ વિશેષતાઓનું સ્વરૂપ સમજાવવાનો પ્રયાસ ૧૧૪ મી ગાથાથી શરૂ થાય છે. તેમાં જીવો સમુદ્ઘાત, લેશ્યા અને યોગ – આ ત્રણથી યુક્ત હોવાનું જણાવીને, સાત સમુદ્ઘાત, છ લેશ્યા અને પંદર યોગ – આ બધાનાં નામો તથા કયા જીવને આમાંનું શું શું હોય તેનું દિગ્દર્શન ૧૧૫ થી ૧૧૯ મી કારિકા સુધીમાં કરાવ્યું છે. એ પછી અમુક્ત જીવોનું રહેઠાણ ક્યાં? તેની સમજણ બે કારિકાઓમા આપીને જીવદ્રવ્યનું સ્વરૂપનિરૂપણ પૂરું કરવામાં આવ્યુ છે.

એ પછી આવે છે પુદ્ગલદ્રવ્યનું નિરૂપણ. ૧૨૨ મી કારિકામાં પુદ્ગલદ્રવ્ય રૂપી અને પરિણમનશીલ હોવાનું વર્ણવી તેના દશ પરિણામો હોવાનું કહે છે, અને પછીની ૧૨૩ થી ૧૩૨ સુધીની કારિકાઓમાં પુદ્ગલોના બંધન, ગતિ, સંસ્થાન વગેરે દશ પ્રકારના પરિણામોનું સપ્રભેદ નિરૂપણ કર્યું છે. ૧૩૩ મી કારિકામાં છાયા, તડકો, ઉદ્યોત (અને અંધકાર) વગેરે પણ પૌદ્ગલિક-પુદ્ગલનાં જ પરિણામ રૂપ હોવાની જૈનદર્શનની માન્યતા દર્શાવી છે. ૧૩૪ થી ૧૪૦ મી કારિકાના પૂર્વાર્ધ પર્યંતમાં કાલદ્રવ્યનું સ્વરૂપ વર્ણવાયું છે, અને એ સાથે જ 'દ્રવ્ય' નામના પહેલા સત્પદાર્થનો વિચાર સમાપ્ત થતાં, હવે 'પર્યાય' નામના બીજા સત્પદાર્થનો વિચાર શરૂ થાય છે.

પર્યાય બે પ્રકારે છે : સહભાવી અને ક્રમભાવી તેથી જ ગુણ અને પર્યાય એ બન્ને મૂલતઃ પર્યાયાત્મક હોવા છતાં ગુણ સહભાવી હોવાને લીધે 'ગુણ' તરીકે અને પર્યાય ક્રમભાવી હોવાને લીધે 'પર્યાય' તરીકે ઓળખાય છે, એમ ૧૪૧ મી કારિકામા કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૪૨-૪૩-૪૪ માં સહભાવી પર્યાયાત્મક ગુણોની સંખ્યા ૨૨ ની હોવાનું જણાવવા સાથે તેનાં નામો નોંધ્યા છે, અને પછીની દોઢ કારિકામાં એ ગુણોનો સામાન્ય-વિશેષ-વિભાગ કર્યો છે. ૧૪૬-૪૭ મી કારિકામાં પર્યાયના દ્રવ્યપર્યાય અને ગુણપર્યાય એમ બે ભેદ ઉદાહરણસહિત બતાવ્યા છે. તેની ટીકામાં પર્યાય એટલે ગુણનો વિકાર એવી પર્યાયની વ્યાખ્યા કરી તેના બાર ભેદ પણ પાડયા છે, તેમ જ પ્રકારાંતરે અર્થ-પર્યાય અને વ્યંજનપર્યાય એવા પણ પર્યાયના ભેદ હોવાનું જણાવી તે બે ભેદોનું તેના પેટાભેદો તથા ઉદાહરણો વગેરે સાથે વિસ્તૃત સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

આમ, દ્રવ્ય અને પર્યાય—એ બન્ને સત્ પદાર્થોનું નિરૂપણ પૂર્ણ થાય છે અને એ સાથે જ આ ગ્રંથ પણ પૂરો થાય છે. ૧૪૮ થી ૧૫૬ કારિકાઓમા સમાપ્તિમંગલ તથા પ્રશસ્તિ છે. આઠ શ્લોકોમા ટીકાની પ્રશસ્તિ છે. પ્રાન્તે પુષ્પિકા છે.

આ જૈનમુક્તાવલી 'ગ્રંથની વિશેષતા એ છે કે એક બાજુ, આ ગ્રંથ ભણનારને ન્યાયસિદ્ધાંતમુક્તાવલી જેવા પાઠ્યગ્રંથનો બોધ અહીંથી જ મળી શકે છે, તો બીજી બાજુ, આ ગ્રંથ ભણવાથી પ્રમાણ, નય તેમ જ નિક્ષેપ વગેરે પદાર્થોની અને તે બધાની પરિભાષાની સાદી અને સરળ – પાયાની સમજૂતી પ્રાપ્ત થતાં, જૈન તર્કભાષા અને તેથી ઉપરના જૈન ન્યાયગ્રંથોમાં પ્રવેશ કરવાનું ખૂબ સહેલું થઈ પડે છે.

❋

નિવેદન

૧. જૈન તર્કસંગ્રહ અને જૈન મુક્તાવલી એ બન્ને ગ્રંથો પૂરા થયા પછી, પાછળ કેટલાંક ઉપયોગી પરિશિષ્ટો મૂકવામાં આવ્યાં છે તેમાં ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં વિદ્યાવાચસ્પતિ પંડિત શ્રી શશિનાથ ઝાએ લખેલો 'નિક્ષેપવિચાર' મૂકયો છે આ વિચાર નવ્યન્યાયની ગહન પરિભાષામાં લખાયેલો છે અને ખૂબ ઓછા શબ્દોમાં એ વિચારને ભારે કુશળતાપૂર્વક આલેખવામાં આવ્યો છે એટલે એ કઠિન તો છે જ, છતાં આ વિચાર જૈન ન્યાયના અભ્યાસીઓને અને તજ્જ્ઞોને ખૂબ ઉપયોગી નીવડે તેવો લાગવાથી અહીં તેનો સમાવેશ કર્યો છે.

પં. શશિનાથ ઝા ખૂબ નાની વયે, પં. બચ્ચા ઝા જેવા મહા વિદ્વાન તર્કશાસ્ત્રી ગુરુ પાસે તૈયાર થયેલા વિશિષ્ટ કોટિના દાર્શનિક હતા. તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન જૈન સાધુઓના અધ્યાપનમાં સમર્પ્યું હતું. પોતાની અધ્યાપક તરીકેની જિંદગીના પ્રારંભનાં કેટલાક વર્ષો તેમણે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં વ્યતીત કર્યાં પછી તેઓ શાસન સમ્રાટ પ. પૂ. આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ પાસે આવેલા અને ત્યારથી માંડીને લગભગ પીસ્તાળીસ વર્ષ જેટલા દીર્ઘકાળ પર્યંત તેઓ તેમની સાથે જ રહ્યા અને સાધુઓને અધ્યાપન કરાવતા રહ્યા. ગૃહસ્થ અને જૈનેતર હોય તો પણ જો તે વિદ્વાન હોય, વિદ્યાવાન હોય, તો તેનો સમુચિત આદર થવો જ જોઇએ અને તેનું બહુમાન જળવાવું જ જોઇએ, એવી શાસનસમ્રાટ આચાર્ય મહારાજની નીતિ હતી અને તેને પરિણામે જ આવા વિશિષ્ટ વિદ્વાન પણ પોતાની સમગ્ર કારકિર્દી તેમને ચરણે સમર્પીને રહ્યા હતા.

પં. શશિનાથ ઝા મૂળ બિહાર પ્રાન્તના રાંટી ગામના હતા. પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં અધ્યાપનકાર્યથી નિવૃત્ત થઇને તેઓ સ્વદેશ

રહેવા ચાલ્યા ગયા ત્યારે મિથિલા રિસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ-દરભંગાએ તેમને માનદ પ્રોફેસર તરીકે નીમીને તેમનું ગૌરવ કર્યું હતું અને તેમણે રચેલા ત્રિતલાવચ્છેદકતાવાદ વગેરે તથા તેમણે સંપાદન કરેલા લક્ષણાવલી વગેરે અનેક ગ્રંથોનું પ્રકાશન પણ કરેલું. ભારત સરકારે પણ તેમને 'વિદ્યાવાચસ્પતિ' ની ઉપાધિ સમર્પીને તેમનું ગૌરવ કર્યું હોવાનું જાણવા મળે છે. તેઓએ રચેલ 'અન્યોક્તિસૂક્તાવલી' નામનો નાનકડો કાવ્યગ્રંથ જૈન ગ્રંથપ્રકાશક સભા દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયો હતો અને તેમાં તેમણે શાસનસમ્રાટ આચાર્યમહારાજ પ્રત્યે પોતાનું બહુમાન છ પદ્યો દ્વારા કર્યું છે અને પોતાના ગુરુ પં. બચ્ચા ઝા નું સ્મરણાષ્ટક લખવા ઉપરાંત પોતાના અન્ય બે ગુરુવર્યો પં. કેશવ ઝા (પોતાના મામા) તેમ જ પં. જયલાલ મિશ્રનું પણ વિનમ્રભાવે સ્મરણ કર્યું છે.

૨. જૈન તર્કસંગ્રહ ઉપર ટિપ્પણી સં. ૨૦૩૩માં લખી. તે પછી તે પંક્તિ થી દલસુખભાઈ માલવણિયાને સંશોધન માટે આપી હતી. તેઓએ ખૂબ આત્મીયતા અને આદરપૂર્વક તે વાંચી જઈને તેમાં સંશોધન કરી આપ્યું છે અને એ રીતે મને પ્રોત્સાહન પણ આપ્યું છે.

૩. આ ગ્રંથમાં રહી જવા પામેલી અશુદ્ધિઓ માટે બે કારણ જવાબદાર છે : એક તો પ્રેસ અને બીજો હું. ટાઈપો તૂટી ગયા અને ઉપસ્યા નથી તે માટે પ્રેસ જવાબદાર છે અને પંક્તિઓ કે અક્ષરો રહી જવા પામ્યાં તે અંગે મારી થોડીક બેદરકારી જ કારણભૂત છે, એ મારે સ્વીકારવું જોઈએ. અભ્યાસીઓને વિનમ્ર નિવેદન કે આ ગ્રંથના છેવાડે આપેલ શુદ્ધિપત્રક પ્રમાણે સંશોધન કર્યા વિના આ ગ્રંથનું વાંચન ન કરે.

૪. મારા તથા મારા પૂજ્ય ગુરુમહારાજ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયસૂર્યોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજના મનમાં એક લાગણી પ્રવર્તતી હતી કે આપણા પરમ ઉપકારી પૂજ્યપુરુષ આચાર્ય શ્રી વિજયનન્દન સૂરીશ્વરજી મહારાજના જેવા સુપદ ને અભિવંદન સ્વરૂપે પ્રકાશિત કરાવવા જોઈએ. એ લાગણીના ફળસ્વરૂપે જ આ પ્રથમ ગ્રંથ

તૈયાર થઈ શક્યો છે અને તે પણ તે પૂજ્યપુરુષની કૃપાનું જ પરિણામ છે એમ લાગે છે.

૫. આ ગ્રંથનું મુદ્રણકાર્ય કરવાનો નિર્ણય સં. ૨૦૩૭ ના પૂનાના ચાતુર્માસ દરમિયાન કર્યો અને ત્યારે પૂનાના શ્રી ગોડી પાર્શ્વનાથ જૈન ટેમ્પલ ટ્રસ્ટ અર્થાત્ શ્રી સંઘના આગેવાનોને આ વાત જણાવતાં તેઓએ આ ગ્રંથના પ્રકાશન અંગેની તમામ દ્રવ્યસહાયનો લાભ પોતાને મળે તેવી માગણી કરી અને તે પ્રમાણે તેમની દ્રવ્ય સહાયથી જ આ ગ્રંથ તૈયાર થયો છે. ગ્રંથનાં મુદ્રણ અંગેની સઘળી વ્યવસ્થા અને જવાબદારી, પ. પૂ. શાસનસમ્રાટ શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજના પરમ શ્રાવક શા. વાડીલાલ બાપુલાલ કાપડિયાના પૌત્ર શ્રી સુરેન્દ્ર મનુભાઈ કાપડિયા (જૈન એડ્વોકેટ પ્રિ. પ્રેસ, અમદાવાદ) એ પૂર્ણ ભક્તિ અને ચીવટપૂર્વક સંભાળી છે.

૬. શુદ્ધિપત્રક તથા પરિશિષ્ટો વગેરે તૈયાર કરવામાં મુનિરાજ શ્રી નંદીઘોષવિજયજીએ સારી જહેમત ઉઠાવી છે, તે નોંધનીય છે.

અંતમાં, અભ્યાસીઓને આ ગ્રંથ ઉપયોગી બનશે તો પ્રયત્ન સાર્થક ગણાશે.

— શીલચંદ્રવિજય

विषयानुक्रमः॥

ॐ ऐं नमः ॥

श्री शङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

नमो नमः श्रीगुरुनेमिसूरये ॥

आचार्य श्रीविजयनन्दनसूरि–विरचितः

श्री जैनतर्कसङ्ग्रहः ॥

मुनि शीलचन्द्रविजयकृतटिप्पणलङ्कृतः ॥

(तत्र द्रव्यखण्डे प्रत्यक्षखण्डः)

टिप्पणी :–प्रणम्य सद्गुरुं रम्यं, नेम्यभ्युदयनन्दनम् ।
करोमि टिप्पणीं काञ्चित्, श्रीजैनतर्कसङ्ग्रहे ॥

अथातस्तत्त्वं जिज्ञासूनां जिज्ञासां परिपूरयितुकामो जैनसिद्धान्तमुक्तावल्यादिग्रन्थरचनाऽवाप्तयशःकीर्त्त्यभिरामो ग्रन्थस्यास्य प्रणेता आचार्यश्रीविजयनन्दनसूरीरिरचयिषितजैनतर्कसङ्ग्रहग्रन्थव्यूहस्य निष्प्रत्यूहं समाप्तिकामः, 'थयथुइमंगलेणं जीवे नाणदंसणचरित्तबोहिलाभं जणयइ' इत्यार्षवचनं मनसि निधाय च, देवगुरुनमस्कारात्मकं ग्रन्थादौ मङ्गलमातनोति–

**मूलम्–श्रीनाभेयं नमस्कृत्य, नेमिसूरिं जगद्गुरुम् ।
तन्यते बालबोधाय जैनोऽयं तर्कसङ्ग्रहः ॥१॥**

टिप्पणी–श्रीनाभेयमिति । नाभिराजनन्दनं–युगादिजिनं–प्रथमं जैनतीर्थङ्करमिति यावत् । नेमिसूरिश्च ग्रन्थकर्तुः प्रगुरुः । स च निजनैष्ठिकब्रह्मचर्य–सत्त्वशुद्धि–चारित्रपवित्रता–अदृष्यवैदुष्यादिजनितपरमप्रभावानुभावतो जगतां गुरुरिव, तमपि नमस्कृत्येत्यर्थः । ननु किमर्थमयं प्रणामपरिश्रमः प्रारभ्यत इति चेदाह–तन्यत इति । तर्कसंग्रह इति । तर्क्यन्ते–प्रमितिविषयीक्रियन्त इति प्रसिद्धव्युत्पत्तिबलात् तर्काः–पदार्थाः । तेऽपि जैनाः–प्ररूपितत्वेन जैनतीर्थङ्करस्य सम्बन्धिनः, न तु नैयायिकादिदर्शनप्रसिद्धास्तेषां तु निराकरिष्यमाण-

ननु कोऽयं देवः, किंस्वरूपश्च, यो जगज्जन्तुभिः संसारतारकत्वेन स्तूयते ? इत्याशङ्क्याह–

रागद्वेषाज्ञानविनिर्मुक्तोऽर्हन् देवः । स सकलभावसाक्षात्कारी तीर्थप्रणेता चतुस्त्रिंशदतिशयशाली ॥२॥

रागेति । यस्य रागः, द्वेषः, अज्ञानं च सर्वथा नष्टाः, यश्च सुरासुरनरेन्द्रादिकृतां पूजां अर्हति स देव इत्यर्थः । उक्तं च भगवद्भिर्हरिभद्रसूरिभिः–

यस्य संक्लेशजननो, रागो नास्त्येव सर्वथा ।
न च द्वेषोऽपि सत्त्वेषु शमेन्धनदवानलः ॥
न च मोहोऽपि सज्ज्ञान–च्छादनोऽशुद्धवृत्तकृत् ।
त्रिलोकख्यातमहिमा, महादेवः स उच्यते ॥

स च देवः करस्थिताऽमलजलबिन्दुवद्विश्वमशेषं साक्षात्कर्तुं विनैवेन्द्रियमनःसहाय समर्थ इत्याह–स सकलेति । जैननये सर्वेऽपि तीर्थङ्कराः स्वस्वधर्मतीर्थापेक्षया तीर्थप्रणेतारः, अत एव स्तुतावपि 'आईगराणं तित्थयराणं' इत्युक्तं, तदेवाह–तीर्थेति । तीर्थं च द्वादशाङ्गीरूपं धर्मप्रवचनं चातुर्वर्ण्यः श्रमणसंघो वेति ध्येयम् । ईदृशे च देवेऽनेकेऽतिशयाः स्वयमेव प्रकटीभवन्ति, केचिद्बाह्याः पूजार्थं इन्द्रादिदेवैरपि निष्पाद्यन्ते । ते चाऽतिशया मुख्या. चतुस्त्रिंशदित्याह–चतुस्त्रिंशदिति । अत्र च 'रागद्वेषाज्ञानविनिर्मुक्त' इत्यनेन अपायापगमातिशयसूचनम् । गतरागादिदोषस्य च वचनमवितथमेव भवतीति वचनातिशयोऽपि तेनैव संसूचितः । 'अर्हन्' इति पदेन पूजातिशयः, 'सकलभावे'त्यादिना च ज्ञानातिशयो वर्णितः । अत्र 'रागद्वेषाज्ञानविनिर्मुक्तत्वे सति अर्हत्त्वं देवस्य लक्षणं, शेषं तु तत्स्वरूपनिरूपणम् ॥

क्रमप्राप्तं गुरुतत्त्वं निरूपयितुमाह–

सम्यग्भावप्ररूपकः पञ्चमहाव्रतधारी गुरुः ॥३॥

सम्यगिति । अभूवन्, भवन्ति, भविष्यन्ति चेति भावाः । समीचीनाः–

षोडश। तत्र चेतनद्रव्ये (जीवद्रव्ये) अस्तित्व, वस्तुत्व, द्रव्यत्व, प्रमेयत्व, अगुरुलघुत्व, प्रदेशत्व, चेतनत्व,ऽमूर्त्तत्वरूपा अष्टौ सामान्यगुणाः; ज्ञान, दर्शन, सुख, वीर्य, चेतनत्व, अमूर्त्तत्वरूपा विशेषगुणाः षट् च। इदमत्रावधेयं, यद्यपि प्रदेशत्वं असङ्ख्यप्रदेशानुगतत्वेन जातिः, तथापि जैननये पदार्थानां सामान्यविशेषात्मकत्वेन जाति-धर्म-गुण इत्यादीनां पर्यायशब्दत्वमेवेत्यवधार्यम्। तथा च जीवद्रव्यस्याऽसङ्ख्येयप्रदेशमयत्वेन प्रदेशत्वमपि तन्निष्ठं, तच्च जातिर्वा गुणो वा धर्मो वेत्यनर्थान्तरम्। अतो नात्र प्रदेशत्वस्य गुणत्वाभावो जीवद्रव्ये वा तदभावः शङ्क्यः। एवमन्यत्रापि स्वयमेव विचार्यमिति। अचेतनद्रव्ये च जीवेतरस्मिन् सामान्यगुणाः चेतनत्वाऽमूर्त्तत्वरहिता अष्टौ पुद्गलस्य, चेतनत्व-मूर्त्तत्वरहिता अष्टौ च धर्मास्तिकाय-अधर्मास्तिकाय-आकाशास्तिकाय-कालेषु। विशेषगुणा अपि पुद्गलद्रव्ये स्पर्श, रस, गन्ध, वर्ण, अचेतनत्व, मूर्त्तत्वरूपाः षट्। धर्मास्तिकाये गतिहेतुत्व, अचेतनत्व, अमूर्त्तत्वरूपाः त्रयः। अधर्मास्तिकाये स्थितिहेतुत्व, अचेतनत्व, अमूर्त्तत्वरूपास्त्रयः। आकाशास्तिकाये अवगाहहेतुत्व, अचेतनत्व, अमूर्त्तत्वरूपास्त्रयः। कालेऽपि वर्त्तनाहेतुत्व, अचेतनत्वा ऽमूर्त्तत्वरूपास्त्रयः।

अत्र चेतनत्वं, अचेतनत्वं, मूर्त्तत्वं, अमूर्त्तत्वं चेतिगुणचतुष्कं सामान्यगुणेषु यथा तथा विशेषगुणेष्वपि गण्यते। अनुवृत्तिप्रलयहेतुत्वात् ते सामान्याः, व्यावृत्तिप्रलयहेतुत्वाच्च विशेषाः। तत्र चेतनत्वं सकलजीववृत्तित्वात् सामान्यं, जीवेतराऽवृत्तित्वाद्विशेषः। अचेतनत्वं सर्वाऽजीववृत्तित्वात् सामान्यं, जीवाऽवृत्तित्वाद्विशेषः। मूर्त्तत्वं सकलपुद्गलवृत्तित्वात् सामान्यं, पुद्गलेतराऽवृत्तित्वाद्विशेषः। अमूर्त्तत्वं (पुद्गलेतर) अमूर्त्त द्रव्यमात्रवृत्तित्वात् सामान्यं, पुद्गलाऽवृत्तित्वाद्विशेषः।

जीवादिद्रव्याणां यथा गुणाः पर्यायाश्च, तथा कतिचित् स्वभावा अपि वर्त्तन्ते, परं तेषां गुणपर्यायेष्वेवान्तर्भवनान्न पृथगुपादानम्। तथापि शिष्यमतिवैशद्याय ते उपदर्श्यन्तेऽप्यतोऽत्र-'अस्तिस्वभावः, नास्तिस्वभावः, नित्यस्वभावः, अनित्यस्वभावः, एकस्वभावः, अनेकस्वभावः, भेदस्वभावः, अभेदस्व-

परे तु द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाऽभावाः सप्त पदार्थाः । तत्र द्रव्यगुणौ वक्ष्येते । उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् कर्म पञ्चधा । नित्यमनेकसमवेतं सामान्यं, द्रव्यगुणकर्मवृत्ति, परमपरं चेति तद् द्विधा । परं सत्ता, अपरं द्रव्यत्वादि । नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्त्तका विशेषा अनन्ताः । नित्यसम्बन्धः समवायः, एक एव, अयुतसिद्धवृत्तिः । अभावश्चतुर्विधः प्रागभावः, प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्च । तत्राऽनादिः सान्तः प्रागभावः । सादिरनन्तो ध्वंसः । तादात्म्यभिन्नसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभाव इति ॥

परेत्विति । अयमाशयः—जगदिदं द्रव्यात्मकं, द्रव्याणि च नवाग्रे वक्ष्यन्ते । तानि च द्रव्याणि गुणं विना क्रियां विना च नैव द्रव्यत्वं भजन्तीति गुण–कर्मकल्पना क्रियते । समानजातीयेषु द्रव्येषु याऽनुगतप्रतीति 'अयं घटोऽयं घट' इत्याद्यात्मिका भवति, सा न निराधारा भवितुमर्हतीति तदर्थं सामान्यं कल्प्यते । अनित्यपदार्थाना परस्पर व्यावर्त्तका' स्वीया अवयवा एव, नित्यानां तु व्यावृत्तिः परस्परं कथं स्यात् ? नित्यत्वेन तुल्यत्वात् । अतस्तदर्थं विशेषपदार्थो मन्यते । द्रव्येषु च गुणकर्मसामान्यविशेषास्तिष्ठन्ति, ते च न संसर्गेण विना स्थातुं तत्र शक्ता इति समवायनामा सम्बन्धात्मकः पदार्थः स्वीक्रियते । या च भवति 'घटो नास्ति' इत्याद्याकारा प्रतीतिः, सा नैव निर्मूलेति तन्मूलरूपोऽभावनामा पदार्थः स्वतन्त्रोऽभिप्रायत इति नैयायिकानां सम्मतम् ॥ तेषां मते पदार्थानां लक्षणं स्वरूपं चाह–तत्रेति । उत्क्षेपणेति । कर्म चलनस्वरूपम् । तत्रोत्क्षेपणं शरीरादेरूर्ध्वदेशसंयोगहेतुः । अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम् । शरीरस्य सन्निकृष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम् । प्रसारणं च ततो विपरीतं, विप्रकृष्टसंयोगहेतुरित्यर्थः । एतत्कर्मचतुष्टयं मुक्त्वा गमन–रेचन–स्यन्दनादिबहुप्रकारं कर्म गमनम् । नित्येति । वस्तूनामनुगताकारप्रतीतिनियामकं सामान्यं इत्यर्थः । तल्लक्षणं तु नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वम् । यथा–घटत्वं नित्यं, घटसमूहे

भेदाभेदसमावेशासम्भवश्च कोऽपि भवति, तदा प्रतियोगिता सा अत्यन्ताभावनिरूपिता भवति । यदा च स एव न सद्भावः, तदा सा प्रतियोगिता अन्योन्याभावनिरूपिता भवति । 'भूतले घटो नास्ति' 'घटाभाववद् भूतलम्' इत्यादिषु तथाभावात् । 'घटो न पटः' इत्यादिष्वन्योन्याभावात् ॥ संसर्गाभावः प्रतियोगिसमानाधिकरणः, घटाभावो यथा स्वप्रत्ययेन, न तथा भेदावि-भावः इति ॥

भेदाभेदवादं स्पष्टयितुमाह पुनः

तथा । यथायथं पर्यालोचनात् । क्रियाऽवयवाऽवयविनोः गुण-गुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्च भेदाभेद एव सम्बन्धः । प्रमाणाबाधित-त्वात्मक एवेति ॥

तत्त्वेति । बहुलतया वैशेषिकैरपि स्वीकृतम् । अन्यथाऽभिन्नाऽभिन्न-द्रव्यत्वस्य एव समावेशात् । आनन्दभिन्नत्वानुपपत्त्या गुणत्वप्रसङ्गाच्च । गुण-गुणिनोरत्यन्तभेदे गुणस्य गुणं, शेषाणां च पदार्थानां समावेशः । तदेवाह—यथायथमिति । क्रियेति । समवायोऽपि सम्बन्धो न युज्यते । स हि एकान्तेन भिन्नानामेव गुणगुण्यादीनां सम्बन्धः । गुणगुण्यादीनामेकान्तभेदश्च न युज्यते । गुणस्य गुणिन एकान्तभिन्नत्वे यथा घटस्य रक्तत्वं तथा तदेव रक्तत्वं पटस्यापि कथं न स्यादित्यापत्तेः । न च घटसमवाययोगाद् घटस्यैव सत्, न तु पटस्येति वाच्यम् । समवायस्य स्वमते नित्यत्वादेकत्वाच्च यथा रक्तत्वे घटसमवायस्य योगः सम्भवति, तथैव पटसमवायस्यापि सम्भवत्येवेति । किञ्च गुणस्य गुणिना सहैकान्तेनाऽभेदे सति यथा घटपदार्थः 'घट' शब्देनाभि-धीयते, तथा 'रक्त' शब्देनापि कथं नाभिधीयेत ? । 'रक्तो घटः' इत्यत्रापि 'रक्त' इत्येव व्यवहारः कथं न प्रवर्तेत ? । 'रक्त'पदमपि कुम्भादिपद् घटस्य पर्यायार्थं कथं न ? । अतो ज्ञायते यद्—गुणगुण्यादीनां न समवायो न वाऽ-भेदः, अपि तु भेदाभेदसम्बन्ध एव न्याय्य इति । ननु 'प्रत्येकं यो भवेद्दोषो, द्वयोर्भावे कथं न सः ?' इत्युक्तेस्तत्र भेदपक्षे अभेदपक्षे च ये दोषास्ते सर्वेऽपि

भवति चैतन्यात्यन्ताभावः । नित्यो योऽभावः सोऽत्यन्ताभाव इति यावत् । तत्र चेतन एव अचैतन्याभावरूपः, अचेतन एव च चैतन्याभावरूपः ।

“सर्वमस्ति स्वरूपेण पररूपेण नास्ति च ॥” इति जैनैः सिद्धान्तितत्वात् ॥

द्रव्यगुणपर्यायास्त्रयः पदार्थास्तत्र कानि कति च द्रव्याणीत्यत्राह–

धर्माधर्माकाशजीवपुद्गलकाला द्रव्याणि ॥७॥ गत्युपष्टम्भको धर्मास्तिकायः । स्थित्युपष्टम्भकोऽधर्मास्तिकायः । अवगाहस्वभाव आकाशः । उपयोगलक्षणो जीवः । ग्रहणगुणः पुद्गलः । वर्त्तना-लक्षणः कालः ॥८॥

अस्तयः–प्रदेशाः । प्रदेशोऽविभाज्यः सर्वसूक्ष्मो वस्त्वंशः । तेषां कायः–समूहोऽस्तिकायः । धर्म एव, अधर्म एव, आकाश एव, जीव एव, पुद्गल एव वा अस्तिकायो धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायो जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः कालश्च इति षड् द्रव्याणि । कालोऽनन्तो निरवयवः, तस्य न प्रदेशाः । शेषाः सप्रदेशाः । प्रत्येकं द्रव्याणां कार्यमाह–गतीति । जीवपुद्गलयोर्गतौ–गमनागमने साहाय्यदायको धर्मास्तिकायः । जीवपुद्गलयोरेव स्थितौ–स्थिरतायां गमनागमनाभावरूपायां साहाय्यदानस्वभावोऽधर्मास्तिकायः । तावुभौ चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकव्यापकौ । तौ चाऽचेतनावमूर्तौ च । असङ्ख्येय-प्रदेशात्मकौ च । जीवपुद्गलयोरेव यथास्थानमवकाशदानतत्परं आकाशम्, **'अवकाशदमाकाश'** मित्युक्तेः । आकाशं तु लोकालोकव्यापि । तत्र लोकाकाशमसङ्ख्यप्रदेशात्मकमितरत्त्वनन्तप्रदेशम् । **उपयोग इति** । उपयोगो ज्ञानं दर्शनं च । स च जीवस्य लक्षणम् । विश्ववर्त्ती यः कोऽपि सूक्ष्मः स्थूलो वा जीवः स जघन्यतोऽप्युपयोगस्याऽव्यक्तमंशं बिभर्त्येव, अन्यथा तस्य जीवत्वं न स्यादत एव जीवस्य उपयोगो लक्षणमुक्तम् । **उक्तं च–“उपयोगो लक्षणम्”** ।

स च जीवोऽनन्तसङ्ख्यकः । चैतन्यात्मकोऽमूर्तश्च । जीवास्तिकायत्वेन रूपेण स सकललोकव्यापीति । प्रतिजीवं चाऽसङ्ख्याताः प्रदेशाः । जीवानां च परस्परं हिताहितबोधदानादिरूप उपकारोऽस्ति । **ग्रहणेति** । जीवैर्गृह्यमाणत्वाद

स्थिकाए आगासत्थिकाए जीवत्थिकाए पोग्गलत्थिकाए अद्धासमए" इत्यलं विस्तरेण" इति ॥

कालसत्त्वे ऽत्र च जन्तवः स्वकीयाऽन्यदीयास्तित्वादिभावं ज्ञातुं समर्था भवन्ति, अतः कालस्तत्र निमित्तमिति भावः। स च कालः समयाद्युपाधि-भेदाद् बहुविधो बोध्यः ॥

अत्र नैयायिकाभिमतं दूषयितुं तत्सम्मतद्रव्यादिविभागमुपन्यस्यति—

परे तु, पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिग्देहिमनांसि द्रव्याणि। गन्धवत्त्वं शीतस्पर्शवत्त्वमुष्णस्पर्शवत्त्वमपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं शब्द-समवायिकारणत्वं अतीतादिव्यवहारहेतुता प्राच्यादिव्यवहारहेतुता ज्ञान-वत्त्वं सुखादिसाक्षात्कारहेतुतेति क्रमात्तेषां लक्षणानि। पृथिव्यादयश्च-त्वारो नित्या अनित्याश्च। नित्याः परमाणुरूपा अनित्या द्व्यणुकादि-रूपाः। ते च शरीरेन्द्रियविषयभेदात् त्रिधा। पृथिव्यां शरीरं योनिजम-योनिजं च मनुजकृम्यादीनाम्। इन्द्रियं घ्राणम्। विषयः पाषाणादिः। जले शरीरमयोनिजं वरुणलोके। इन्द्रियं रसनं, विषयः सरिदादिः। तेजसि शरीरं प्राग्वत्, तच्च सूर्यलोके। इन्द्रियं चक्षुः, विषयो वह्निसुव-र्णादिः। वायौ शरीरं प्राग्वत्, तच्च वायुलोके। इन्द्रियं त्वक्, विषयः प्राणादिः। आकाशे इन्द्रियं श्रोत्रम्। आत्मा जीवात्मा परमात्मा च। आद्यः प्रत्यहं भिन्नः। द्वितीयः सर्वत्र एक एव नित्यज्ञानेच्छाकृति मान्। आकाशादयो विभवो नित्याश्च। मनोऽणुरूपं नित्यमनन्तं चेति ॥

परे त्विति। कार्यसमवायिकारणं द्रव्यम्। तच्च नवधा पृथ्व्यादिभेदेन। तत्र पृथ्वी क्षितिः, आपो जलानि, तेजो वह्निः, वायुः पवनः, आकाशः, कालः समयः, दिग् दिशा, देही आत्मा, मनश्चेति नव। तेषामसाधारणधर्मरूपाणि क्रमशो लक्षणान्याह—गन्धेति। पृथिव्यामेव गन्धः, जल एव शीतस्पर्शः, तेज-स्येवोष्णस्पर्शः, वायावेवापाकजानुष्णाशीतस्पर्शश्च। रूपरसगन्धस्पर्शाः पाकजा

अन्धकारस्य, [illegible] इति [illegible] । शीतं तु [illegible] एव । [illegible] । तर्हि च [illegible] न गुणो नापि कर्म इति मान [illegible] । आकाशं [illegible] शब्दो नामो [illegible], अतः आकाशः शब्दसमवायिकारणम् । 'इदानीं परं' इत्यादिप्रतीत्यसाधारणनिमित्तं कालः । 'इयं प्राची' 'इयं प्रतीची' इत्यादिव्यवहारासाधारणं हेतुभूतं द्रव्यं दिक् । आत्मा ज्ञानवान् । मनस्तु ऽऽत्मनिष्ठज्ञानसुखादिगुणानां साक्षात्कारे 'अहं सुखी'त्याद्याकारे हेतुरिति । पृथ्व्यादीनां विभागमाह पृथिव्यादय इति । शरीर । शरीरेति । चेष्टाश्रय शरीरम् । हिताहितप्राप्तिपरिहारार्था क्रिया चेष्टा । इन्द्रियं च शब्देतरोद्भूत विशेषगुणाऽनाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् । भवति चेन्द्रियमात्रं शब्देतरा ये उद्भूता विशेषगुणा उद्भूतरूपादयस्तेषामनाश्रयं, ज्ञानकारणी भूतस्येन्द्रियमनःसंयोगस्य चाऽऽश्रयमिति । उपभोगसाधनं च विषय इति । प्राणादीति । अयोनिजमित्यर्थः । घ्राणेन्द्रियं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात्पार्थिवं, रसनेन्द्रियं रूपादिषु रसस्यैव व्यञ्जकत्वेन जलीयं, चक्षुरिन्द्रियं रूप-दाऽव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात्तैजसं, स्पर्शमात्राभिव्यञ्जकत्वाच्च त्वगिन्द्रियं वायवीयम् । पार्थिवो विषयः पाषाणप्रस्तरादिः । जलीयः सरित्समुद्रादिः । हिमकरकाद्यपि तस्यैव, न पृथिव्या इति बोध्यम् । वह्निः सुवर्णादिश्च तैजसो विषयः । सुवर्णं तैजसम्, असति प्रतिबन्धकेऽत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वादित्यर्थः । वायवीयो विषयः प्राणः । स चैकोऽपि स्थानभेदात् प्राणापानादिसंज्ञां लभते । आकाशीयमिन्द्रियं श्रोत्रम् । यद्यपि श्रोत्रेन्द्रियं पुरुषभेदान्नाना, आकाशं त्वेकं नित्यमखण्डमिति कथं श्रोत्रमाकाशीयं स्यादिति शङ्कितुं शक्यते, तथाप्युपाधिभेदात्–कर्णशष्कुल्यात्मकोपाधिभेदादाकाशं नाना सम्भवतीति न दोषः । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमाकाशमेव श्रोत्रमिति यावत् । कालश्च परापरव्यवहारहेतुः, अयमस्मात् परः, अयमस्मादपरः इत्यात्मककालिकपरत्वापरत्वयोर्हेतुरित्यर्थः । स चैकोऽपि उपाधिभेदात् क्षणदिनादिभेदं भजते ।

उक्तं च—

"जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ।
परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः ॥"

इति । दैशिकपरत्वापरत्वहेतुश्च दिक् । साप्येकैव, उपाधिभेदात्तु प्राच्यादिव्यपदेशं प्राप्नोति । आत्मेति । तत्र जीवात्मा—इन्द्रियाद्यधिष्ठाता धर्माधर्माधारः 'अहं' प्रत्ययगोचरत्वेन प्रत्यक्षः । तस्य च प्रत्यक्षं मनसैव विशेषगुणसंपर्केत्वता । बुद्ध्यादिगुणानामाश्रयश्च सः । द्वितीय इति । परमात्मेत्यर्थः । परमात्मा जगतः स्रष्टा, स चैको नित्यश्चेति तस्य गुणा—ज्ञानं, इच्छा, कृतिः—प्रयत्नः—अपि नित्या एवेति । आकाशेति । आकाश—काल—दिग्देहिनो विभवः—व्यापकाः । विभुत्वं च सर्वमूर्तसंयोगित्वम् । ते च नित्या—अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपा इत्यर्थः । मन इति । मनसो व्यापकत्वे ज्ञानानां भिन्नभिन्नेन्द्रियजन्यानां युगपद्भावः संभवेत्, न च भवतीत्यतः कल्प्यते मनोऽणु इति । तदपि नित्यं, अनन्तसङ्ख्यं, प्रतिजीवं पृथक् चेति ॥

एवं नैयायिकमतं निरूप्य तत् खण्डयति—

तन्न । पृथिव्यप्तेजोमनसां पुद्गलस्वरूपाऽनतिरेकात् पुद्गलत्वप्रतीतेः सर्वत्राविशिष्टत्वात् । किञ्च य एव पुद्गलाः पृथिवीत्वादिना परिणतास्त एव जलत्वादिनाऽपि परिणमन्ति । य एव च जलत्वादिना परिणतास्त एव पृथिवीत्वादिनाऽपि परिणमन्तीति । अन्यथा पटसुवर्णादीनामपि द्रव्यभेदापत्तेः । दिक् च नभःप्रदेशपङ्क्तिरूपैवेति नातिरिच्यते ॥ ९ ॥

तन्नेति । पृथिव्यपीति । मनोऽपि पौद्गलिकमेव, अत एव न नित्यं, पुद्गलानामपचयोपचयरूपत्वेनाऽनित्यत्वात् । पौद्गलिकत्वादेव च तत्राणुरूपमिति ध्येयम् । एवं च पृथिव्यादीनां पुद्गलास्तिकाय एव समावेशान्न स्वतन्त्रपदार्थतेति । यथा च मनसोऽणुत्वाभावेऽपि ज्ञानानामयौगपद्यं संभवति तद् 'जुगवं

दो नत्थि उवओगा' इति सिद्धान्तानुसारेण प्रतिजीवं प्रतिसमयमेकस्यैवो-पयोगस्य सत्त्वादित्यादिकयुक्तिप्रमाणसम्पन्नमिति बोध्यम् । क्षित्येति । पृथिवी एव कालान्तरे जलतया, जलमेव च कालान्तरे पृथिवीतया परिणमति। एवमन्यान्यपि पुद्गलद्रव्याणि स्वभिन्नद्रव्यतामाप्नुवन्तीति जैनमतं, एवं च कुतो पृथिवी जलं चोभयमपि स्वतन्त्रे द्रव्ये भवितुमर्हतः ! । अन्यथा—चेद् भवन्मतानुसारेण तेषामपि स्वभिन्नद्रव्यतया परिणामिनां द्रव्याणां पार्थक्यं—पृथग्द्रव्यत्वमेवेष्यते तदा इत्यर्थः । पटेति । पटोऽपि कदाचित्खण्डपटाद्यात्मकतया परिणमतीत्यतो पटस्य खण्डपटस्यापि च प्रत्येकं स्वतन्त्रद्रव्यत्वमेव स्वीकरणीयं स्यात् । एवं घटोऽपि पार्थिवः, शरावोऽपि तथा । तथा च तावपि स्वतन्त्रे द्रव्ये स्याताम् । यदि च तेषां घटशरावादीनां पार्थिवत्वेन न स्वतन्त्रद्रव्यत्वं, तर्हि पृथिव्यादीनामपि पौद्गलिकत्वेनैव न स्वतन्त्रद्रव्यत्वमिति । न केवलं पृथ्व्यादीनां, अपि तु शब्दान्धकारातपप्रभोद्योतादीनामप्यस्मन्मते पौद्गलिकत्वमेव। उक्तं च—

" सद्दंधयार उज्जोअ-पभा छायाऽऽतवेहि आ ।
वण्णगन्धरसाफासा, पुग्गलाणं तु लक्खणं ॥ " इति ॥

आकाश—काल—आत्मनामस्माभिः स्वतन्त्रद्रव्यत्वमभ्युपगतमेव । न च तेषामप्येकान्तेन नित्यत्वमिति तु विशेषः । अस्मन्मते नित्यमनित्यं वा सर्वमपि द्रव्यजातं द्रव्यात्मना नित्यं पर्यायात्मना चानित्यमिति बोध्यम् । यदुक्तं ग्रन्थकारेणैव स्वरचितजैनसिद्धान्तमुक्तावल्यां—"अवगाहकानां जीवपुद्गलानां प्रयोगाद्विस्रसातो वा एकस्मात्प्रदेशात् प्रदेशान्तरमुपसर्पणे तैः सममाकाशस्यैकस्मिन् प्रदेशे विभाग उत्तरस्मिंश्च संयोगः । एवं चाकाशस्य पूर्वसंयोगध्वंसरूपपरिणत्यापरया विनाशः, उत्तरसंयोगोत्पत्त्याख्यपरिणत्यनुभवाच्चोत्पादः, विरुद्धधर्माध्यासे धर्मिभेदस्यावश्यंभावित्वात् । ध्रौव्यं चाकाशस्योत्पादव्ययपर्यायाधिकरणत्वेनानुगतत्वात् । तद्भावाव्ययं चात्र नित्यं, उत्पादविनाशसद्भावेऽपि अन्वयिरूपात्तद्भावाद् यन्न व्येति तन्नित्यमिति तदर्थः।

एवं प्रदीपादावपि । नहि तैजसाः परमाणवो दीपपर्यायापन्ना वाताभिघातादिना तेजःपर्यायं परिहायान्धकाररूपपरिणत्यन्तरं भजन्तोऽप्येकान्तेनाऽनित्याः, पुद्गलरूपतया व्यवस्थितत्वात्तेषाम् । न हि पूर्वपर्यायनाश उत्तरपर्यायोत्पाद इत्येतावतैवानित्यत्वं । न हि सुवर्णद्रव्यं हारकेयूराद्यवस्थान्तराण्यासादयदप्येकान्ततो ध्वस्तं, आबालगोपालं तेषु सुवर्णद्रव्यानुगमस्य प्रतीतत्वात् । 'घटरूपेण मृद्द्रव्यं नष्टं, न मृद्द्रव्यरूपेण नष्टं' 'घटरूपेण घटो नष्टो न तु मृद्रूपेण' इति प्रतियन्ति च लोका अपि वस्तुनो नित्यानित्यत्वमिति ।" किञ्च–आत्मा न विभुः, किन्तु शरीरप्रमाणः; तद्गुणानां ज्ञानादीनां तत्रैवोपलभ्यमानत्वात् । यस्य गुणा यत्र देशे उपलभ्यन्ते, स तत्रैव वर्त्तितुं योग्यः शक्यश्च, नान्यत्र, यथा घटपटादि । तथा चात्मेति । आह च–

" यत्रैव यो दृष्टगुणः स तत्र, कुम्भादिवन्निष्प्रतिपक्षमेतत् ।
तथापि देहाद् बहिरात्मतत्त्व–मतत्त्ववादोपहताः पठन्ति ॥ " इति ।

स चात्मा सङ्कोचविकासशीलः, अत एव यादृशो जीवो गजे तादृश एव कीटिकायामपि स्यादिति सङ्गच्छते । श्रोत्रेन्द्रियमपि निर्वृत्युपकरणरूपं पौद्गलिकमेवेति न तदाकाशीयं, आकाशस्याऽपौद्गलिकत्वेनाऽमूर्त्तत्वात् । दिगपि न स्वतन्त्रं द्रव्यं, किन्त्वाकाशात्मकमेवेत्याह–दिक् चेति ॥

ननु षड् द्रव्याणीति सिद्धं, तत्र कानि सक्रियाणि कानि वा निष्क्रियाणि, उत सर्वाण्येवाऽक्रियाणि सक्रियाणि वेति दर्शनीयमित्यत्राह–

जीवपुद्गलाः सक्रियाः, शेषाण्यक्रियाणि ॥१०॥

जीवेति । ननु क्रियावत्त्वं मूर्त्तत्वं, जीवश्च भवताऽमूर्त्त उच्यते, तत् कथं तत्र क्रिया सङ्गच्छते ? सत्यं, किन्तु स्याद्वादिनां नायं दोषः । शरीरसमागमादात्माऽपि अस्माकं कथञ्चिन्मूर्त्त एव, तथा च तत्र क्रियावत्त्वे न कोऽपि बाध इति । शेषाणि–धर्माधर्माकाशकाला इत्यर्थः ॥

ननु कानि द्रव्याणि कतिसङ्ख्याकानीति शङ्कायं, इत्यत आह–

धर्माऽधर्माऽऽकाशान्येकद्रव्याणि । जीवपुद्गलकाला अनन्तानि ॥११॥

धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायश्चैकद्रव्याणि । जीवा अनन्ता इत्युक्तपूर्वं, पुद्गला अप्यनन्ता एव, कालोऽप्यनन्त एव, अनन्तसामयिकत्वादिति ॥

द्रव्याणां मूर्त्तामूर्त्तविभागमाह–

रूपिणः पुद्गलाः । शेषाण्यरूपीणि ॥१२॥

स्पष्टम् ॥

क्रमशो द्रव्याणामन्तर्विभागमाह–

तानि च दशधा । धर्मास्तिकायस्तद्देशस्तत्प्रदेशः । अधर्मास्तिकायस्तद्देशस्तत्प्रदेशः । आकाशास्तिकायस्तद्देशस्तत्प्रदेशः । अद्धा समयश्च निर्विभागत्वाच्चास्य न देशप्रदेशसम्भवः । सकलदेशप्रदेशानुगतसमानपरिणतिमद्विशिष्टं द्रव्यमस्तिकायः । तस्य सांशो भागस्तद्देशः । निरंशो भागस्तत्प्रदेशः ॥१३॥

तानि–अरूपीणि, अरूपिष्वपि मध्ये धर्माऽधर्माऽऽकाशकाला इत्यर्थः । जीवभेदानां पुद्गलभेदानां चाग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । कालस्त्वेक एवानन्त इति तस्य न स्कन्धदेशादिभेदसम्भव इत्याह–निर्विभागेति । धर्माऽधर्माऽऽकाशत्रयः स्वयं स्कन्धरूपाः, तेषां च देशप्रदेशौ प्रत्येकमन्तर्विभागाविति नव, दशमश्च काल इति दशभेदा अरूप्यजीवास्तिकायस्येति रहस्यम् । तत्र कोऽयमस्तिकाय इत्याशङ्कायां तत्स्वरूपमाह–सकलेति । सकला ये देशप्रदेशास्तेषु 'अयं अस्तिकायोऽयमस्तिकाय' इत्याकारा याऽनुगता–अनुवर्तमाना समाना–समाकारा परिणतिः–बुद्धेः परिणामः, अनुगतप्रतीतिरिति यावत्; अस्तिकायत्वस्य जातित्वेन अनुगतप्रतीतिनियामकत्वात्; तद्वद् विशिष्टं च यद् द्रव्यं सोऽयमस्तिकायः । असङ्ख्यप्रदेशसमूह इति यावत् ॥ तत्र को देशः कश्च प्रदेश

इति चेदाह–तद्येति । अस्तिकायस्य स्कन्धात्मकस्येत्यर्थः । सांशः–सावयवो भागः सप्रदेश इति यावत् । प्रदेशश्च तस्यास्तिकायस्य निरंशो–निर्विभाज्यो भाग इति ॥ धर्माऽधर्माऽऽकाशानां सिद्धिस्त्वेवम्–जीवपुद्गला लोके एव गमनागमनादिरूपां गतिं कुर्वते, नाऽलोके । अतो ज्ञायते यत्तेषां लोके गतौ साहाय्यकारकं किमपि द्रव्यं वर्त्तते, तच्च तैरपेक्ष्यते । अलोके च तस्याऽभावान्न तेषां तत्र गतिः । यच्च तद् द्रव्यं स धर्मास्तिकायः । यद्वा जीवपुद्गलानां गत्यात्मकं कार्यं विशिष्टकारणजन्यं विशिष्टकार्यत्वात् शाल्यङ्कुरवत् । यच्च तत्कारणं स धर्मास्तिकायः । एवं जीवपुद्गलानां स्थितिः–स्थिरता लोके एव भवत्येव, न खलोके; गमनाभावात् । लोके च गतिकारणधर्मास्तिकायसत्त्वेऽपि यदपेक्षणात् तेषां स्थिरता भवति सोऽधर्मास्तिकायः । जीवादीनां स्थित्यात्मकं कार्यं विशिष्टकारणापेक्षं कार्यविशेषत्वात्, क्षित्यादौ शरीरादिवदिति च प्रयोगः । पक्षैकदेशस्य दृष्टान्तत्वे न कापि हानिरिति ध्येयम् । यश्च तत्राऽपेक्ष्यते सोऽधर्मास्तिकायः । आकाशसिद्धिस्त्वेवम्–द्रव्याणि यत्किञ्चित्पदार्थमधिष्ठाय तिष्ठन्ति साधारत्वादाधेयत्वान्यथानुपपत्तेर्वा इति ॥

धर्माऽधर्माऽऽकाशान् स्वरूपतः परिचाययति–

धर्माधर्मौ लोकपरिमाणावसङ्ख्येयप्रदेशकौ ॥१६॥

आकाशं लोकालोकभेदाद् द्विविधम् । तल्लक्षणं त्विदं–धर्मादीनां वृत्तिर्द्रव्याणां भवति यत्र तत् क्षेत्रम् । तैर्द्रव्यैः सह लोकस्तद्विपरीतं ह्यलोकाख्यम् ॥ प्रदेशा लोकस्याऽसङ्ख्याता, अलोकस्याऽनन्ताः ॥१५॥

लोकपरिमाणौ–लोकव्यापकौ । शेषं सर्वमुक्तप्रायत्वात् स्पष्टमेवेति ॥

सर्वे चैतेऽजीवास्तिकाया मुख्यवृत्त्या जीवस्यैवोपयोगिन इति जीवाभावे तेषां निष्प्रयोजनत्वापत्तिरतोऽस्ति जीव इति स्वीकार्यमेव, तस्य चोपयोगो लक्षणमित्युक्तं पूर्वमेव, स च जीवः कतिविधः ? इत्याशङ्काऽधुना वर्तते, तत्राह–

जीवा द्विधा–मुक्ताः संसारस्थाश्च ॥१६॥

जीवन्ति दशविधप्राणान् धारयन्तीति जीवाः–प्राणिनः । ते च मुक्त-संसारिभेदाद् द्विधेत्यर्थः । मुक्तिः–कृत्स्नकर्मक्षयजनितपरमानन्दरूपा आप्ता यैस्ते मुक्ताः, संसारातीता इति यावत् । संसरन्ति–अपरापरगतिष्वटन्ति जीवा अस्मिन्निति संसारस्तत्र स्थिताः–संसारस्थाः, कर्ममलकलितत्वेन मुक्त्यभावात् संसारे चङ्क्रमणशीला इत्यर्थः । अस्मिन् भेदद्वये समस्तजन्तुजातस्य सङ्ग्रह इति मन्तव्यम् ॥

मुक्तजीवप्रकारानाह–

तत्र मुक्ता जिना–ऽजिन–तीर्था–तीर्थ–स्वयंबुद्ध–प्रत्येकबुद्ध–बुद्धबोधित–नपुंसक–स्त्री–पुंलिङ्ग–गृह–न्य–स्वलिङ्ग – क – नेकेतिप्ररूपणाभेदात् पञ्चदशधा ॥

मुक्तावस्थायां जीवाः सर्वेऽप्येकविधा एव, मुक्तिगमनात्पूर्वदशामपेक्ष्य तु तेषां भेदा इत्यवधार्यम् । जिनेति । ये तीर्थकरत्वमवाप्य मुक्ताः–सिद्धाः, ते जिनसिद्धाः । ये तीर्थकरत्वं विनैव केवलित्वमवाप्य सिद्धास्तेऽजिनसिद्धाः । ये तीर्थस्थापनानन्तरं सिद्धास्ते तीर्थसिद्धाः । ये तु तीर्थस्थापनात् पूर्वमेव मरुदेवादिवत् सिद्धास्तेऽतीर्थसिद्धाः । ये अन्यप्रदत्तोपदेशनिरपेक्षं स्वयमेव बुद्धाः सिद्धाश्च ते स्वयंबुद्धसिद्धाः । ये तु एकं कारणं–भववैराग्यकारणमवाप्य बोधं प्राप्ताः सिद्धाश्च ते प्रत्येकबुद्धसिद्धाः । ये तु गुरूपदेशाद् बोधमाप्तवन्तस्ते बुद्धबोधिताः सिद्धाः । ये नपुंसकलिङ्गाः स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गा वा दीक्षामादाय सिद्धास्ते तत्तल्लिङ्गसिद्धाः । ये गृहस्थिता एव, न तु दीक्षा मुनिवेषश्चाद्यापि तैरात्तौ, तेषां गृहस्थित्वे एव केवलज्ञानमुत्पन्नं ते गृहिलिङ्गसिद्धाः । येऽन्यलिङ्गे–जैनेतरलिङ्ग एव सिध्यन्ति ते अन्यलिङ्गसिद्धाः । ये स्वलिङ्गे–जैनवेष एव सिध्यन्ति ते स्वलिङ्गसिद्धाः । एकस्मिन् समये ये द्व्यादयोऽष्टोत्तरशतपर्यन्ताः सिध्यन्ति तेऽनेकसिद्धाः । एकस्मिन् समये एकस्यैव सिद्धौ स एकसिद्ध इति ॥

ननु मुक्तिः का तदीति चेदाह–

मुक्तिः कर्मक्षयः परमानन्दो वा । न त्वात्यन्तिकदुःखध्वंसो दुरितध्वंसो वा, तस्याऽपुरुषार्थत्वात् ॥१७॥

जीवस्य संसारवासः कर्महेतुकः । यदा कर्म समग्रं क्षीयते तदाऽऽत्मनोऽनन्तगुणात्मकमानन्दात्मकं स्वाभाविकं स्वरूपमाविर्भवति, तदा चाऽऽत्मा देहवाग्मनोभिः कर्मजनितैर्मुक्तो भवति, कर्मणोऽभावादेव । सिद्धिगतौ च तस्य निवासो भवति । तत्र सोऽनन्तज्ञानानन्तदर्शनानन्तसुखानन्तवीर्यात्मकनिजगुणाननन्तकालमनुभवंस्तिष्ठति । सैव मुक्तिः । सैव च सकलानां संसारस्थप्रपुरुषाणामर्थत्वेन पुरुषार्थः । को नाम दुःखसंकीर्णसुखलेशं हित्वा परमसुखात्मकं मोक्षं नार्थयतीति ? ।

केचित्तु दुःखस्यात्यन्तिकं ध्वंसमेव, दुःखकारणदुरितध्वंसमेव वा मोक्षं मन्यन्ते । नैष पक्षः समुचितः । यतस्तेषां मते मोक्षस्य ध्वंसरूपता; मोक्षावाप्त्यनन्तरमपि तेषां आत्मविशेषगुणानामुच्छेदो भवति । वस्तुतस्तु आत्मविशेषगुणोच्छेद एव तेषां मोक्षः । एतादृशो ध्वंसात्मक उच्छेदात्मको वा मोक्षो जडमतीनामेव पुरुषार्थत्वेनाभिमतो भवितुमर्हति, न तु जिनप्रवचनसेवावदातमतीनाम् ।

ननु कर्मक्षयो मुक्तिरित्यत्र किं कर्म ? कतिविधं तत् ? इत्यत्राह–

ज्ञानदर्शनावरणवेद्यमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायभेदादष्टधा कर्म, कार्मणवर्गणानिष्पन्नं पौद्गलिकम् ॥१८॥

ज्ञानेति । साकारो–विशेषो वा उपयोगो ज्ञानम् । अनाकारः–सामान्यात्मको वा उपयोगो दर्शनम् । 'इदं किञ्चित्' इति दर्शनं, 'इदं द्रव्यं' इति च ज्ञानम् । यद्वा 'इदं द्रव्यं' इति दर्शनं, 'अयं घटः' इति तु ज्ञानम् । तत्र ज्ञानं आव्रियते येन कर्मविशेषेण तज्ज्ञानावरणं कर्म । दर्शनस्यावारकं च दर्शनावरणं कर्म । जीवैः सुखं दुःखं च यस्योदयेन वेद्यते तद्वेद्यं कर्म । जीवो मुह्यति–सारासारविवेकमूढो भवति यद्वशात् तत् कर्म मोहनीयम् । यद्वशाज्जीवो देवादिगतिषु तिष्ठति, स्वयोग्यायुषः समाप्तिं विना च नान्यत्र भवे

गन्तुं शक्नोति, तदायुः कर्म । यद्वशाज्जीवो नमति गत्यादीन् पर्यायान् प्रति तन्नामाभिधं कर्म । 'अयमुच्चः, अयं नीचः' इति यद्वशाज्जीवः कीर्त्यते तद् गोत्रं कर्म । अन्तरायकर्म च जीवस्य दानादिलब्धिस्फोरणे विघ्नकारकम् । अष्टविधमप्येतत् क्रमशः पञ्चनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चभेदम् । एतच्च पौद्गलिकमित्याह–कार्मणेति । कर्मपुद्गलसमूहः कार्मणवर्गणा । सा चाऽनन्तपुद्गलस्कन्धमयी । असङ्ख्यातप्रदेशात्मन आत्मनः प्रतिप्रदेशमनन्ताः कर्मपुद्गलस्कन्धाः संलग्नाः सन्ति । ते चानन्तप्रदेशा अनन्तांशाश्च । यदा ते कर्मपुद्गलाः सर्वथा क्षीणा आत्मप्रदेशेभ्यश्च परिशाटिता भवन्ति तदैवाऽऽत्मनो मुक्तिगमनम् इति ध्येयं, ततश्च कर्मक्षयाय सदोद्यमवता प्राणिमात्रेण भवितव्यं चेति ॥

ननूक्तं कार्मणवर्गणानिष्पन्नमिति, तत्र का वर्गणा ? कतिविधा च सा ? कार्मणवर्गणायाः क्रमश्च कः ? इत्याशयम् । अत्र आह–

औदारिकवैक्रियाहारकतैजसभाषाऽऽनप्राणमनःकार्मणाभिधा वर्गणाः ॥१९॥

सन्त्यपि यद्यप्यन्याश्च बह्व्यो वर्गणाः, अत्र तु प्रस्तावात् औदारिकाद्या अष्टैव दर्शिताः । अस्मदादिमनुष्याणां तिरश्चां च शरीरमौदारिकं, औदारिकपुद्गलसमूह औदारिकवर्गणा । देवनारकाणां शरीरं वैक्रियं, तद्योग्यपुद्गलसमूहो वैक्रियवर्गणा । चतुर्दशपूर्वधराः [illegible] आहारकं शरीरं रचयन्ति, तद्योग्य पुद्गलसमूह आहारकवर्गणा । भुक्ताहार [illegible], तद्योग्यपुद्गलसमूहो तैजसवर्गणा । [illegible] । ततश्च भाषाभिप्राणादिक [illegible] । [illegible] पुद्गलसमूहो [illegible] । [illegible] ॥

[illegible]

प्रत्येकमभव्यानन्तगुणसिद्धानन्तभागकपरमाणुस्कन्धनिष्पन्नाः ॥२०॥

उत्तरोत्तरमनन्तगुणाः ॥२१॥

प्रत्येकमिति । एताः सर्वा अपि वर्गणा अभव्येभ्योऽनन्तगुणाः; येषु कालत्रयेऽपि मोक्षगमनयोग्यता नैव सम्भवति तेऽभव्यजीवाः, तेषां या सङ्ख्या, तस्याः अनन्तसङ्ख्यया गुणनानन्तरं या सङ्ख्या जायते, तावत्परिमाणा ये परमाणूनां स्कन्धास्तैर्निष्पन्नाः । पुनः कीदृशैस्तैर्निष्पन्नाः ? इत्याह–**सिद्धानन्तेति** । इह मुक्ताः–सिद्धिगतिमापन्ना जीवा अनन्ताः सन्ति । तेषामनन्ता भागाः क्रियन्ते । तन्मध्याच्चैको योऽनन्ततमो भागः सोऽप्यभव्यजीवेभ्योऽनन्तगुण इति सिद्धान्तः । तस्याऽनन्ततमभागस्य याऽनन्ता सङ्ख्या, तावत्परिमाणा ये परमाणुस्कन्धास्तैर्निष्पन्ना प्रत्येकमेता वर्गणाः । अष्टापि वर्गणा अभव्यजीवसङ्ख्याया अनन्तगुणप्रमाणैः सिद्धजीवसङ्ख्याया अनन्तभागप्रमाणैश्च पुद्गलसमूहैर्निष्पन्ना इत्याशयः ॥ परस्परं च ताः कियन्माना इत्यत्राह–**उत्तरेति** । अयं भावः–औदारिकवर्गणामपेक्ष्य वैक्रियवर्गणायामनन्तगुणाः स्कन्धाः । वैक्रियापेक्षया आहारकवर्गणायामनन्तगुणाः स्कन्धाः । एवं क्रमशः कार्मणवर्गणापर्यन्तं बोध्यम् । विशेषजिज्ञासुभिः पञ्चमकर्मग्रन्थादयोऽवलोकनीयाः ।

जीवप्रथमभेदः मुक्तजीवः सविस्तरं प्ररूपितः, अधुना जीवस्य द्वितीयभेदरूपससारिजीवस्य स्वरूपं सप्रकारमाह–

संसारस्था द्विधा–स्थावराश्च त्रसाश्च ॥२२॥

तिष्ठन्ति इति स्थावराः । सुखदुःखनिमित्तोत्पत्तावपि ये नैव कदाचिदपि स्वस्थानादन्यत्र गमनागमनं कर्तुं समर्थास्ते स्थावरा इत्यर्थः । त्रस्यन्तीति त्रसाः । सुखनिमित्ते दुःखनिमित्ते वोत्पन्ने ये स्वस्थानादन्यत्र गन्तुमागन्तुं वा समर्थास्ते त्रसा इत्यर्थः ॥

पुनस्तद्भेदानाह–

द्वितयेऽपि द्विधा–पर्याप्ताऽपर्याप्तभेदात् ॥

द्वितयेऽपि–स्थावरास्त्रसाश्चापीत्यर्थः । स्थावराः पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च । एवं त्रसा अपि पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च । पर्याप्तिस्वरूपं वक्ष्यति । स्वयोग्यपर्याप्तीन् ये समापयन्ति ते पर्याप्ताः । स्वयोग्यपर्याप्ति चाऽसमाप्यैव ये म्रियन्ते तेऽपर्याप्ताः । अपर्याप्ता द्विधा करणतो लब्धितश्च । यैः स्वीयपर्याप्तयो नाद्यापि समाप्ताः, अवश्यं समापयिष्यन्ते तु, ते करणाऽपर्याप्ताः । ये तु स्वयोग्य पर्याप्तीनसमाप्यैव म्रियन्ते ते लब्ध्यपर्याप्ताः । एवं पर्याप्ता अपि द्वेधा–करणतो लब्धितश्च । स्वकीयाः पर्याप्तयो यैर्नाद्यापि समाप्ताः, अवश्यं समापयिष्यन्ते तु, ते लब्धिपर्याप्ताः । स्वीयपर्याप्तिसमापकाश्च करणपर्याप्ताः ॥

ननु पर्याप्तिः का ? कतिप्रकारा सा ? इत्याशङ्कायामाह–

पर्याप्तिश्चाहारादिग्रहणपरिणमनादिहेतुरात्मनः शक्तिविशेषः । आहारशरीरेन्द्रियप्राणभाषामनोभेदात् षड्विधा । ताश्चैकाक्षविकलाक्ष-पञ्चाक्षाणां क्रमाच्चतस्रः पञ्च षट् च ॥२३॥

पर्याप्तिश्चेति । आहारादीति । आदिपदाच्छरीरेन्द्रियप्राणभाषामनसां परिग्रहः । यया शक्त्या जीव आहारपुद्गलान् गृहीत्वाऽऽहारतया परिणमयति साऽऽहारपर्याप्तिः । यया त्वौदारिकादिशरीरयोग्यवर्गणादलिकान् गृहीत्वा शरीरत्वेन परिणमयति सा शक्तिः शरीरपर्याप्तिः । यया तु शरीरयोग्यवर्गणाभ्यः सारभूतान् पुद्गलानादायेन्द्रियरूपतया परिणमयति सा जीवस्य शक्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः । यया श्वासोच्छ्वासवर्गणापुद्गलान् गृहीत्वा श्वासोच्छ्वासतया परिणमय्य मुञ्चति सा प्राणपर्याप्तिः । यया भाषावर्गणादलिकान् यया च मनोवर्गणादलिकानादाय क्रमशो भाषात्वेन मनस्त्वेन च परिणमय्य विसृजति सा क्रमशो भाषापर्याप्तिर्मनःपर्याप्तिश्चेति । षडप्येताः शक्तयो जीवस्यैव । ननु कस्य जीवस्य कियत्य इत्याशङ्कायामाह–ताश्चेति । एकाक्षविकलाक्षादीनां सभेदं स्वरूपं स्वयमेव वक्ष्यति । एकाक्षा एकेन्द्रियास्तेषां चतस्रः आहारशरीरेन्द्रियप्राण-

भेदात् पर्याप्तयः। विकलाक्षा द्वीन्द्रियादयस्तेषां चतस्र एव, पञ्चमी तु भाषापर्याप्तिरपि। पञ्चाक्षाः पञ्चेन्द्रियास्तेषां सर्वा अपि-षडपि पर्याप्तय इत्यर्थः॥

स्थावरभेदानाह-

स्थावरा एकेन्द्रियाः। ते च पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः। तत्र वनस्पतयः प्रत्येकाः साधारणाश्च। प्रत्येका बादरा एव। साधारणाः पृथिव्यप्तेजोवायवश्च सूक्ष्मबादरभेदाद् द्विधा ॥२४॥

एकं स्पर्शनात्मकमिन्द्रियमेषां त एकेन्द्रियाः। स्फटिकमणिपाषाणादयः पृथ्वीकायः। जलादिरप्कायः। वह्न्यादिस्तेजस्कायः। उद्भ्रामकादिर्वायुर्वायुकायः। वृक्षादिर्वनस्पतिकायश्च। प्रत्येका इति। यत्रैकस्मिन् जीवस्यैकं शरीरं ते प्रत्येकाः। उक्तं च-'एगसरीरे एगो जीवो जेसिं तु ते य पत्तेया' इति। यत्र त्वेकस्मिन् शरीरेऽनन्ता जीवास्ते साधारणाः। साधारणवनस्पतय इत्यर्थः। उक्तं च-'जेसिमणंताणं तणू एगा साहारणा ते उ' इति। चक्षुषा दृश्यते स बादरः। चक्षुषाऽदृश्यश्च सूक्ष्मः। पञ्चविधा अपि सूक्ष्मैकेन्द्रियाः सकललोकव्यापका इति मन्तव्यम्। 'पत्तेयतरुं मुत्तुं पञ्चवि पुढवाइणो सयललोए। सुहुमा हवंति नियमा, अंतमुहुत्ताऊ अद्दिस्सा' इतिवचनात्॥

त्रसकायं सप्रभेदमाह-

त्रसा द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियत्वेन चतुर्विधाः। द्वीन्द्रियाः कृमिशङ्खाद्याः। त्रीन्द्रिया यूकामत्कुणादयः। चतुरिन्द्रिया दंशमक्षिकादयः। पञ्चेन्द्रिया नारकतिर्यग्मनुष्यदेवाः ॥२५॥

स्पर्शनरसनलक्षणेन्द्रियद्वयोपेता द्वीन्द्रियाः। स्पर्शनरसनघ्राणोपेतास्त्रीन्द्रियाः। स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुरन्विताश्चतुरिन्द्रियाः। स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्रसमन्विताश्च पञ्चेन्द्रियाः॥

पञ्चेन्द्रियविस्तरमाह-

काशास्तिकाये लोकाकाशस्य प्रदेशास्तावन्तः प्रदेशा एकैकस्येत्यर्थः । **गमनेति।** कर्मपुद्गलग्रहणं तन्मोचनमपि जीवस्य क्रियेति वेद्यम् । **शरीरेति** । न सर्वमूर्त्तविभुरित्यर्थः । **स्वेति** । आत्मनः स्वीयबोधोत्पत्तौ न संयोगी कस्याप्यपेक्षा, स तु स्वयमेव स्वं बुध्यते इत्यर्थः ॥

ननु संवेदनं बहुविधं भवति, तत्र किं यथार्थं किं वाऽयथार्थमिति ज्ञातुं ज्ञाने प्रामाण्यमप्रामाण्यं च मृग्यं, तच्च प्रमाणं विना नैव ज्ञेयं, ततश्च किं प्रमाणमिति वाच्यमत आह–

स्वपरव्यवसायि संवेदनं प्रमाणम् ॥२९॥

स्वं–प्रमाणात्मकं ज्ञानं, परं–विषयं च व्यवसाययति–निश्चाययति यत् तत् संवेदनं–ज्ञानं प्रमाणम् । प्रमाणात्मकज्ञानस्यैष स्वभाव एव यत्, तत् स्वं परं च व्यवसाययत्येव । तथा च प्रयोगः–प्रमाणात्मकं ज्ञानं व्यवसायस्वभावं समारोपविरोधित्वाद्, यन्नैवं तन्नैवं घटवदिति । अत्र स्वपरव्यवसायित्वविशिष्टसंवेदनत्वं प्रमाणस्य लक्षणम् । सामान्योपयोगात्मके दर्शनेऽतिप्रसक्तिवारणाय सवेदनत्वम् । स्वपरबोधकत्वं तु संशयादावपीति तद्वारणाय व्यवसायीति । ज्ञानं परोक्षमितिवादिनां मतनिरासाय स्वेति । बाह्योऽर्थो नास्त्येवेतिबाह्यपदार्थापलापिनां मतनिराकरणाय परेति । न त्वनधिगतार्थगन्तृत्वादि प्रमाणं स्मृत्यादेरप्रामाण्यप्रसङ्गादिति । अत्रत्योऽधिकविस्तारो मुक्तावल्यादेरवसेयः ॥

ननु ज्ञाने प्रामाण्याप्रामाण्यनिश्चये सतीदं प्रमाणं, इदं न प्रमाणं, इति निर्णेतुं शक्यते । तत्र किं प्रामाण्यं, किं चाऽप्रामाण्यं, तच्चोभयमपि कथं जायते ज्ञायते चेति वाच्यं, अत्राह–

प्रमेयाऽव्यभिचारित्वं प्रामाण्यं, तदितरत्त्वप्रामाण्यं; तदुभयमुत्पत्तौ परत एव, ज्ञप्तौ तु स्वतः परतश्च ॥३०॥

यज्ज्ञानं प्रमेयं न व्यभिचरति तत्प्रमाणम् । यत्तु तद्व्यभिचरति तदप्रमाणमित्यर्थः । इदमत्र बोध्यं–सर्वमपि प्रमाणमप्रमाणं वा ज्ञानं स्वापेक्षया प्रमाणम-

विषयीभूतद्रव्येण संयोगस्य शक्यत्वात्। द्रव्ययोरेव सयोग इति नियमाच्चेन्द्रियस्य विषयगतगुणादिप्रत्यक्षे न संयोगः, किन्तु तत्रेन्द्रियसंयुक्तसमवायः; इन्द्रियसंयुक्तं द्रव्यं, तत्समवेतो गुणादिरिति कृत्वा। एवमेव इन्द्रियसंयुक्तद्रव्यसमवेतरूपादिगुणादिः, तत्र समवेता रूपत्वादिजातिस्तत्प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः। एते त्रयोऽपि चाक्षुष–स्पार्शनप्रत्यक्षे कारणम्। द्वितीय–तृतीयौ तु घ्राणजे रासने च प्रत्यक्षे हेतुः। शब्दस्य श्रोत्रावच्छिन्ने आकाशे समवेतत्वाच्छब्दश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रसमवायः सन्निकर्षः। शब्दसमवेतशब्दत्वप्रत्यक्षे च श्रोत्रसमवेतसमवायः सन्निकर्ष। अभावप्रत्यक्षइति। 'घटाभाववद्भूतल' मित्यत्र भूतलं विशेष्यं, तत्र घटाभावो विशेषणमिति विशेषणतैव सन्निकर्षोऽभावप्रत्यक्षजनकः। एक पुन सप्तमश्चतुष्टयसन्निकर्षोऽप्यस्ति। तदुक्तं केशवमिश्रेण–"घटगतपरिमाणादिग्रहे चतुष्टयसन्निकर्षोऽप्यधिकं कारणमिष्यते। सत्यपि संयुक्तसमवाये तदभावे दूरे परिणामाद्यग्रहात्। चतुष्टयसन्निकर्षो यथा–इन्द्रियावयवैरर्थावयविनां, इन्द्रियावयविनाऽर्थावयवानां, इन्द्रियावयवैरर्थावयवानां, अर्थावयविनामिन्द्रियावयविनां सन्निकर्ष इति" ॥

तदेतदखिलमालजालं वृथैवेत्यभिप्रायेणाह–सन्निकर्षस्यैवाऽप्रामाणिकत्वादिति। तस्याऽज्ञानतया जडत्वात्। न हि ज्ञानस्य करणं व्यापारो वा कदाचिद् जडत्वेन कुत्रापि दृष्टौ। ज्ञानस्य हि करणं सर्वदा चैतन्यमेव, व्यापारोऽपि चैतन्यरूप एव भवितुमर्हति। भवता च ज्ञानस्य करणमपीन्द्रियं जडं स्वीक्रियते, व्यापारोऽपि सन्निकर्षात्मको जड एवाऽभिप्रीयते। तत्कथं प्रमाणपदवीमारुहेदेतत्?। तदुक्तं प्रमाणनयतत्त्वालोके–"न वै सन्निकर्षादेरज्ञानस्य प्रामाण्यमुपपन्नं, तस्याऽर्थान्तरस्येव स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वानुपपत्तेः" इति। यदि च जडस्यापि तस्य करणत्वं व्यापारत्वं च, तदा घटादिपदार्थस्यापि कथं न तत्त्वेत्यलं प्रसङ्गेनेति ॥

इति श्री जैनतर्कसङ्ग्रहे द्रव्यखण्डे प्रत्यक्षखण्डः ॥

आगमप्रमाणं सप्तभङ्गयात्मकमिति सप्तभङ्गीमाह-

सर्वत्रायं ध्वनिर्विधिप्रतिषेधाभ्यां स्वार्थमभिदधानः सप्तभङ्गीमनुगच्छति ॥

सर्वत्र-प्रमाणवाक्ये, ध्वनिः शब्दः । सर्वोऽपि शब्दो विधायको निषेधकश्चापि । स्वार्थविधाने परार्थनिषेधे च कृते एव स्वार्थकथनं सुतरां भवतीति भावः । यद्यत् प्रमाणवाक्यं तत् सप्तभङ्गयात्मकमेव । अत एव यत्रैकादिरेव भङ्ग उक्तः तत्रापि शेषभङ्गा आक्षेप्तव्याः । यत्र तु नैकोऽपि भङ्गस्तादृशं घटोऽयं पटोऽयमित्यादि लौकिकं वाक्यं वस्तुनो नैव प्रमाणम् ॥

सप्त भङ्गानेवाह स्वरूपतः-

स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिकल्पनया प्रथमो भङ्गः । स्यान्नास्त्येव सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः । स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया तृतीयः । स्यादवक्तव्यमेवेति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया चतुर्थः । स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधिकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च पञ्चमः । स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च षष्ठः । स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च सप्तमः ॥

स्वयमेवैषामर्थमाह-

तत्र स्यात्-कथञ्चित् स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेणाऽस्त्येव सर्वं कुम्भादि, न पुनः परद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेण । तथाहि-कुम्भो द्रव्यतः पार्थिवत्वेनास्ति, नाऽऽप्यादिरूपत्वेन । क्षेत्रतः पाटलिपुत्रकत्वेन, न कान्यकुब्जादित्वेन । कालतः शैशिरत्वेन, न वासन्तिकादित्वेन । भावतः श्यामत्वेन, न रक्तादित्वेन । अन्यथेतररूपापत्त्या स्वरूपहानिप्रसङ्ग इति ।

प्रमाणेति । वस्तुमात्रमनन्तधर्मात्मकं, तादृशस्य च तस्य परिच्छेदः प्रमाणेन कृतः । नयस्तु तस्यैवाऽनन्तधर्मात्मकवस्तुनोऽनन्तधर्माणां मध्यत एकधर्मं गृह्णाति, तदितरधर्मांश्च न तिरस्करोति,–तिरस्कारे तु दुर्नयत्वापत्तेः–तादृशो योऽध्यवसायः सः । नैगमः सामान्यविशेषवादी । सङ्ग्रहः सामान्यमात्रवादी । व्यवहारो विशेषवादी । ऋजुसूत्रस्तु वर्तमानक्षणिकपदार्थवादी । शब्दस्तु लिङ्गकारकादिभेदेनाऽर्थभेदवादी । पर्यायभेदेनार्थभेदवादी समभिरूढः । तत्तच्छब्दवाच्यक्रियापरिणतवस्त्वेव मन्यत एवम्भूत इति संक्षेपः ॥

ननु प्रमाणान्नयस्य को भेदः ? इत्याह–

प्रमाणैकदेशत्वाच्चैषां ततो भेदः ॥६५॥

प्रमाणप्रच्छिन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुन एवैकदेशाभिधायिनो नयाः । ततश्च नया एकदेशमभिदधति पदार्थस्य, प्रमाणं च सम्पूर्णमेव वस्त्वभिदधातीति द्वयोर्भेदः ॥

ननूपमानमपि स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति, कथं तदत्र नोक्तमत आह–

अत्र संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमितिस्तत्करणं सादृश्यज्ञानमुपमानमिति तु प्रत्यभिज्ञानान्तर्भावादेव न पृथगिति ॥६६॥

कस्यचिन्मनसि शङ्का जाता 'कीदृग्गवयः ?' इति । तदनन्तरं स केनचिदारण्यकेनोक्तः 'यथा गौस्तथा गवयः, गोसदृशो वा गवयपदवाच्यः' इति । ततश्च स जनः कदाचिदरण्यं प्रविष्टस्तत्र च तेन गोसदृशः पदार्थो दृष्टस्तदा गोसादृश्यदर्शनं जायते, तदेवोपमितौ करणम् । ततश्च स आरण्यकोक्तं स्मरति 'गोसदृशो गवयपदवाच्य' इति । एतच्च स्मरणमुपमितौ व्यापारः । तदनन्तरं यद् 'गवयो गवयपदवाच्य' इति ज्ञानं भवति तदुपमितिरिति । एवं च कथमुपमानं न स्वतन्त्रं प्रमाणम् ? अत्राह–प्रत्यभिज्ञानेति । यदि सादृश्यज्ञानार्थं उपमानं, तदा वैसदृश्यज्ञानार्थमपि स्वतन्त्रं प्रमाणं किमित्यभ्युपगन्तव्यं । न च तथाऽस्तु;

पगम्यते । अत एवोपमानमपि न प्रत्यभिज्ञानात्पृथगिति भावः । स एवार्थ जिनदत्तः इतिवद् गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यत्रापि प्रत्यभिज्ञानाकारत्वात् ॥

इति श्रीजैनतर्कसङ्ग्रहे द्रव्यखण्डे परोक्षखण्डः ॥

उक्तं जीवस्वरूपमथ पुद्गलमाह–

ननु पूर्वमुक्तं 'वण्णगंधरसा फासा पुग्गलाणं तु लक्खणं', 'रूपिणः पुद्गलाः' इत्यादि, तत्र के कतिविधाश्च वर्णगन्धरसस्पर्शा इति वक्तव्यं, अत आह–

कृष्णनीललरोहितपीतशुक्ला वर्णाः । तिक्तकटुकषायाम्लमधुरा रसाः । सुरभ्यसुरभी गन्धौ । शीतोष्णस्निग्धरूक्षगुरुलघुकर्कशमृदवः स्पर्शाः । छायाऽऽतपोद्योतशब्दादयः पुद्गलपरिणामा एव ॥६८॥

प्रतिपुद्गलं एको वर्ण एको रस एको गन्धः स्पर्शद्वयं चास्त्येवेति । छाया द्विविधा–तद्वर्णविकारात्मिका यथा दर्पणादिस्वच्छपदार्थेष्वस्मच्छाया । प्रतिबिम्बात्मिका चास्माकं प्रतिच्छाया याऽऽतपादिषु प्रकाशादिषु च दृग्गोचरा भवति । सा यदि पौद्गलिकी न स्याद् दृग्गोचराऽपि न स्यादिति । आतपः सूर्यप्रकाशात्मकः, उद्योतश्चन्द्रादिप्रकाशः, तावपि पौद्गलिकौ । शब्दोऽपि पौद्गलिक एव । अधुनातनवैज्ञानिकैः शब्दस्य रेकोर्डयन्त्रादिकयन्त्रेषु सङ्ग्रहः, केमेरायन्त्रद्वारा गृह्यमाणत्वेषु चास्मदादीनां छायायाः सङ्ग्रहः क्रियते, सोऽपि शब्दच्छाययोः पौद्गलिकत्वसाधनायालमिति ॥

पुद्गलभेदानाह–

स्कन्धदेशप्रदेशपरमाणुभेदाच्च पुद्गलश्चतुर्धा । तत्र परमाणुरप्रदेशः ॥६९॥

स्कन्धादिस्वरूपं पूर्वं धर्मादिनिरूपणावसर उक्तमेव । परमाणुरिति । सुतीक्ष्णेनापि शस्त्रेण यं छेत्तुं भेत्तुं च नैव कदापि शक्यते स परमाणुः ।

प्रकृष्टः-प्रकर्षप्राप्तः अणुः-परमाणुः-निर्विभाग्य पुद्गलांशः । स च कारणमेव भवति न कार्यं, नित्यत्वादन्त्यत्वाच्च । तदुक्तम्-

"कारणमेव तदन्त्यं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः ।
एकरसवर्णगन्धो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥" इति ।

कालस्य लक्षणं स्वरूपं चाह-

वर्तनालक्षणः कालः । नवपुराणादिपरिणामा वर्तना । आवलिकादयश्च व्यवहारार्थं कल्प्यन्ते ॥७२॥

पूर्वमेवेदमुक्तप्रायमिति ॥

इति श्रीजैनतर्कसङ्ग्रहे द्रव्यखण्डः ॥

मित्रतामुपयान्तीति व्यञ्जनाः । क्रमजन्मत्वाच्च पर्यायाः । विभावगुणेति । मत्यादयो ज्ञानादिगुणस्य पर्यायाः । मत्यादिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्व्यञ्जनाः । जीवद्रव्यस्यैवैते । न चोत्पत्त्यनन्तरं सर्वदाऽवतिष्ठन्त इति विभावाः ॥

अथ पुद्गलपर्यायानाह–

पुद्गलस्यापि द्व्यणुकादयो विभावद्रव्यव्यञ्जनपर्यायाः । रसरसान्तरगन्धगन्धान्तरादयो विभावगुणव्यञ्जनपर्यायाः । अविभागिपुद्गलपरमाणवः स्वभावद्रव्यव्यञ्जनपर्यायाः । वर्णगन्धरसैकैकाऽविरुद्धस्पर्शद्वये च स्वभावगुणव्यञ्जनपर्यायाः ॥

द्व्यणुकादय इति । ते च स्वोत्पत्त्यनन्तरं न सर्वकालमवतिष्ठन्त इति ते पुद्गलद्रव्यस्य विभावाः । क्रमभावित्वात्पर्यायाः । द्रव्यस्यैवैते । द्व्यणुकादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाच्च व्यञ्जना इति । रसरसान्तरेति । एते गुणाः । क्रमजन्मत्वात्पर्यायाः । न च सर्वदाऽवतिष्ठन्तेऽपि तु परावर्तन्त इति विभावाः । पुद्गलद्रव्यस्येमे । मधुरकटुत्वादिसंज्ञां भजन्तीति व्यञ्जनाः । अविभागीति । यद्यपि पुद्गलद्रव्ये परमाणूनां गमनागमनं चलत्येव, तथापि परमाणुत्वेन ते पुद्गले सन्त्येव सर्वदेति अविभागिपुद्गलपरमाणवः पुद्गलद्रव्यस्य स्वभावाः । गमनागमनादिपरिणामवत्त्वात् पर्यायाः । पुद्गलद्रव्यस्यैवैते । परमाणुपदप्रवृत्तिनिमित्ततया च व्यञ्जनाः । वर्णगन्धेति । प्रत्येकं पुद्गले एको वर्ण एको गन्ध एको रसोऽविरुद्धस्पर्शयुगलं च सदैवाऽवतिष्ठत एवेति स्वभावोऽयं वर्णादिगुणानाम् । स च वर्णादीनां गुणानाम् । अन्यान्यरूपेण परिणमनात्पर्यायः । वर्णादिसंज्ञाहेतुत्वाद्व्यञ्जन इति ॥

अन्यानपि द्रव्यस्य पर्यायान् दर्शयति–

एवमेकत्व-पृथक्त्व-संख्या-संस्थान-संयोग-विभागादयोऽपि पर्यायाः॥

ननु व्यञ्जनपर्यायः कः ? कथं तद्विपरीतोऽर्थपर्यायः ? अत्राह–

एवं सकलव्यक्त्यनुगतं सत्त्वं व्यञ्जनपर्यायः । प्रतिव्यक्त्यनुगतं चार्थपर्यायः ॥

सकलव्यक्तिषु अनुगतं यत्सत्त्व तदित्यर्थः । सत्त्वापेक्षयाऽल्पसङ्ख्यक व्यक्तिष्वनुगतं घटत्वादि घटादि चार्थपर्याय इत्यर्थः ॥

ननु किमिदं पदार्थमात्रे सत्त्व ? अत्राह—

उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकं च सत् ॥७३॥

न त्वर्थक्रियाकारित्वमात्रं सत्त्वम् । वस्तुमात्रं वर्तमानस्वपर्यायापेक्षयोत्पद्यते पूर्वपर्यायत्वेन विनश्यति, पर्यायद्वये चैकमेव द्रव्यमनुसरतीति वस्तुमात्रस्योत्पादात्मकता, नाशात्मकता, ध्रुवता च ॥

ये तु पर्यायान्नाभिमन्यन्ते, काश्चिच्च गुणत्वेन मन्यन्ते तन्मतमुपदर्शयति–

परे तु रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चतुर्विंशतिर्गुणाः । रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च, अन्यत्रापाकजं नित्यमनित्यं च । परिमाणमणु महद् दीर्घं ह्रस्वं च । परत्वापरत्वे दिक्कृते कालकृते च । द्रवत्वं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च । शब्दो ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । बुद्धिः स्मृतिरनुभवश्च । अनुभवो यथार्थोऽयथार्थश्च । प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदाच्चतुर्विधोऽपि । तत्करणमपि चतुर्धा । (असाधारणं कारणं करणम्) । समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् कारणं त्रिविधम् । संशयविपर्ययतर्कभेदादयथार्थानुभवस्त्रिधा । प्रयत्नः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदात् त्रिधा । संस्कारो वेगो भावना स्थितिस्थापकश्च । तत्र "वायोर्नवैकादश तेजसो गुणा, जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दश । दिक्कालयोः पञ्च षडेव चाम्बरे, महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव च" इति॥

वदन्ति । नैयायिका इत्थं । तेषां मते 'द्रव्याश्रिता निर्गुणक्रिया

गुणाः' । मानव्यवहाराऽसाधारणं कारणं परिमाणम् । पराऽपरव्यवहारासाधारणकारणे परत्वापरत्वे । दूरस्थे समीपस्थे च दैशिकपरत्वापरत्वे । ज्येष्ठे कनिष्ठे च कालिकपरत्वापरत्वे । आद्यपतनाऽसमवायि गुरुत्वम् । आद्यस्यन्दनाऽसमवायिकारणं द्रवत्वं । तच्च सांसिद्धिकं जले, नैमित्तिकं पृथ्वीतेजसोः । चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः । श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः । सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिः । समवायीति । यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम्' । कार्येकार्थ-कारणैकार्थाऽन्यतरप्रत्यासत्त्या समवायिकारणे प्रत्यासन्नं ज्ञानादिभिन्नं कारणमसमवायिकारणम् । तदुभयभिन्नं निमित्तकारणम् । संशयेति' । एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मावगाहिज्ञानं संशयः । मिथ्याज्ञानं विपर्ययः । व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः । चिकीर्षादिजनितः प्रयत्नः प्रवृत्तिः । द्विष्टसाधनताज्ञानजनितो यत्नो निवृत्तिः । शरीरनिष्ठप्राणसञ्चारे कारणं जीवनयोनियत्नः । द्वितीयादिपतनाऽसमवायिकारणं वेगः । अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना । अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापादकः संस्कारः स्थितिस्थापकः । वायोर्नवेति' । स्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगा वायोः । स्पर्शादिपट्कं रूपं वेगो द्रवत्वं च तेजसः । स्पर्शादिपट्कं रूपरसस्पर्शाः वेगो गुरुत्वद्रवत्वे स्नेहश्च जलस्य । स्नेहत्यागेन गन्धस्वीकारेण चैत एव चतुर्दश पृथ्व्याम् । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः भावना धर्माधर्मौ च चतुर्दशैत आत्मनः । सङ्ख्यादिपञ्चकं कालस्य दिशश्च । सङ्ख्यादिपञ्चकं शब्दश्चाकाशस्य । सङ्ख्यादिपञ्चकं बुद्धीच्छाप्रयत्ना ईश्वरस्य । सङ्ख्यादिपञ्चकं परत्वापरत्ववेगाश्च मनस इति द्रव्याणां गुणव्यवस्था ॥

तन्मतं खण्डयति—

नच, यथायथं पर्यायादिष्वन्तर्भावात् ॥७४॥

क्रमभाविनि सहभाविनि च पर्याय एवामीषां समावेशादिति ॥

इति श्री जैनतर्कसङ्ग्रहे पर्यायखण्डः ॥

स च धर्मो द्विविध इति दर्शयति–

गृहिधर्मः साधुधर्मश्चेति द्विधा ॥७८॥

गृहिणां देशतो विरतिः, साधूनां सर्वतः ॥७९॥

गृहस्थानां संसारिजीवाना धर्म–आचारो गृहिधर्म. । साधूनां स साधुधर्मः । देशतः–स्थूलत, सावद्ययोगादिति । साधूनां च सर्वतः–सर्वसावद्ययोगादिरितिरूपो धर्म इत्यनयोर्भेदः ॥

ईदृगतत्त्वत्रयं ज्ञात्वा किं प्रयोजनं ? इत्याशङ्कायामाह–

तत्त्वश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं शमाद्यभिव्यङ्ग्यः शुभात्मपरिणामः ॥८०॥

शुद्धतत्त्वानि ज्ञात्वा तानि श्रद्दधाति–'इमान्येव तत्त्वानि सत्यं, पवित्रं तत्त्वं च, नातोऽन्यत् किञ्चित्तत्त्वम्' इति । एतच्च तत्त्वश्रद्धान 'सम्यग्दर्शन'-नाम्नोच्यते । सम्यग्दर्शनं च शम–संवेग–निर्वेदा–नुकम्पा–ऽऽस्तिक्यरूपैः पञ्चभिर्लक्षणैर्व्यङ्ग्यः शुभ आत्मपरिणामः ॥

तच्च सम्यग्दर्शनं आत्मपरिणामरूपं कथमवाप्यत इति तद्भेदनिरूपणद्वाराऽऽह–

औपशमिकं क्षायोपशमिकं क्षायिकमिति तत्त्रिधा ॥८१॥

मिथ्यात्वमोहनीयस्य कर्मण उपशमाद् भावि सम्यग्दर्शनं औपशमिकमुच्यते। उपशमश्चोदयमागच्छतः कर्मणो विष्कम्भः–स्थिरीकरणं–उदयागमननिरोध इति यावत् । क्षयोपशमः–उदयप्राप्तस्य मिथ्यात्वस्य क्षयः, उदयमागच्छतश्च तस्योपशमः, तेन निष्पन्नं क्षायोपशमिकनामकं सम्यक्त्वम् । क्षायिकं च दर्शनमोहत्रिकस्याऽनन्तानुबन्धिकषायचतुष्कस्य च क्षयेण निर्वृत्तात्मपरिणामरूपम् ॥

नन्वेवंसम्यग्दर्शनमात्मनि किं करोतीति चेदाह–

तत्प्रागवस्थो बहिरात्मा । तद्वान् अन्तरात्मा प्राक्कैवल्यात् । केवली परमात्मा ॥८२॥

तदिति । सम्यग्दर्शनावाप्तेः प्राग् जीवो बहिरात्मेत्युच्यते । सम्यक्त्वप्राप्तिश्च त 'अन्तरात्म' स्वरूपभाजनं करोति । अन्तरात्मा चाऽवश्यं केवलज्ञानप्रापको भविष्यत्येव । केवलावाप्त्यनन्तरं च स एवात्मा परमात्मा भवतीति ॥

अत्रेदमवधार्यं-त्रिविधा ह्यात्मनोऽवस्था । प्रथमा बहिरात्मदशा, द्वितीया अन्तरात्मदशा, परमात्मदशा च तृतीया । तत्र यदाऽऽत्माऽनधिगतसम्यक्त्वः सन् मिथ्यादर्शनमोहितो भवति, तद्ग्राह्य भवं दुःखकारणमपि सुखकारणं सर्वस्वं च मन्यते, तत्रैव च स्वकीयं समग्रं सामर्थ्यं व्ययति, तदा स आत्मनः शुद्धस्वरूपाद् बहिर्भूतः सन् बहिरात्मदशां भजते । एतस्यामात्मनः शुद्धस्वरूपमतीवाऽऽवृतं भवति । यदा तु स एवात्मा प्रबलपुण्यपुरुषार्थयोगतोऽल्पीकृतमोहः सत्पुनर्बन्धकभावमासाद्य विहितग्रन्थिभेदः करणचतुष्टयक्रमेण सम्यक्त्वमवाप्नोति, तदा स भवं सर्वदुःखानां मूलकारणं मन्वानोऽहिंसासंयमादिरूपं धर्मानुष्ठानमेव परमसुखनिदानं बुध्यते, यथाशक्ति च तत्र व्यापिपर्त्यपि । तदैव च स स्वकीयात्मनः शुद्धस्वरूपसम्मुखमवस्थानादन्तरात्मदशां बिभर्त्ति । अस्यां दशायां यद्यपि नात्मनः पूर्णशुद्धस्वरूपप्राकट्यं, कर्मणामद्यापि विद्यमानत्वात् । तथाप्यत्रात्मनः स्वरूपावारकाणि कर्माणि सुतरां शिथिलीभवन्ति अल्पीभवन्ति च । इयं च दशाऽऽत्मनः परमात्मदशायाः परमकारणम् ।

स चान्तरात्मा यदोत्तरोत्तरं स्वस्वरूपान्तर्मुखो भवति, तदा क्रमशः स सर्वाण्यपि कर्माण्यवधूय स्वकीयं यथार्थं परिपूर्णं निरुपाधिकं निरावरणं स्वरूपं समधिगच्छति । इयमेव च तस्य परमात्मदशा ॥ उक्तं च न्यायविशारदैर्न्यायाचार्यमहामहोपाध्यायभगवद्भिरध्यात्मसारे-

"कायादिर्बहिरात्मा, तदधिष्ठातान्तरात्मतामेति ।
गतनिःशेषोपाधिः परमात्मा कीर्तितस्तज्ज्ञैः ॥
विषयकषायावेशः तत्त्वाश्रद्धा गुणेषु च द्वेषः ।
[illegible] च यदा, बाह्यात्मा स्यात्तदा व्यक्तः ॥

तत्त्वश्रद्धा ज्ञानं, महाव्रतान्यप्रमादपरता च ।
मोहजयश्च यदा स्यात्, तदान्तरात्मा भवेद्व्यक्तः ॥
ज्ञानं केवलसंज्ञं, योगनिरोधः समग्रकर्महतिः ।
सिद्धनिवासश्च यदा, परमात्मा स्यात्तदा व्यक्तः ॥"
तत्रान्तरात्मा ध्याता । परमात्मा ध्येयः ॥

अन्तरात्मना परमात्मा ध्यानेन ध्यातव्यः । परमात्मनो ध्येयत्वात् । ध्येयध्यानप्रभावाच्च ध्यातैव ध्येयो भवतीति ध्येयम् ॥

नन्वत्र किं ध्यानं ? इत्याह—

ऐकाग्र्यसंवित्तिर्ध्यानं । ध्येयैकता समापत्तिः ॥८३॥

ध्येयतत्त्वस्यैकाग्रभावेन संवेदनं ध्यानमित्यर्थः । 'सोऽहं' इतिरूपेण ध्येयेन समभैक्यं यदा स्यात्तदा तदेव ध्यानं परमप्रकर्षभावं बिभ्रत् समापत्तिसंज्ञां लभते ॥

इदं च ध्यानं कथं साध्यं ? ध्यानस्य च किं फलं ? इत्याह—

ज्ञानपूर्वककर्मयोगाद् ध्यानयोगः । ध्यानयोगान्मुक्तियोगः ॥८४॥

न केवलं ज्ञानयोगान्नवा केवलकर्मयोगाद्ध्यानयोगोऽपि तु ज्ञानयोग-कर्मयोगमिश्रणादेव ध्यानयोगः साध्यः । ज्ञानपूर्विकायाः क्रियाया एव सर्वत्र कार्यसिद्धौ समर्थत्वात् । अन्यत्राप्युक्तं 'अभ्यासवैराग्याभ्यां च तन्निरोध'इति । ध्यानयोगस्य फलं तु मुक्तिरेव । एवं च परमानन्दमय-शुद्धात्मस्वरूपात्मक-मोक्षप्राप्तेः कारणत्वेन ध्यानयोगः सदा सुतरां सेव्य इति भावः ॥

इति श्रीजैनतर्कसङ्ग्रहे धर्मनिरूपणान्तः खण्डः ॥

इति श्रीजैनतर्कसङ्ग्रहः ॥

तेषां पट्टधराः पूज्याः श्रीकस्तूरसूरयः ।
तेषां पट्टधराः पूज्याः श्रीयशोभद्रसूरयः ॥ २ ॥

श्रीशुभङ्करसूरीशास्तेषां पट्टधरास्तथा ।
तेषां पट्टे समायाताः श्रीसूर्योदयसूरयः ॥ ३ ॥

मुनिना शीलचन्द्रेण तेषां शिष्याणुना मया ।
रचिता बालबोधार्थं तर्कसङ्ग्रहटिप्पणी ॥ ४ ॥

गुप्तिगुप्तिनभोनेत्र–मिते वैक्रमवत्सरे ।
अश्वयुक्सितपक्षस्य त्रयोदश्यां तिथौ कृता ॥ ५ ॥

गोधरानगरे रम्ये, धर्मस्थानविभूषिते ।
रचिता टिप्पणी सेयं, जीयाच्चन्द्रार्यमावधि ॥ ६ ॥

सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिः । सा द्विधा, अप्रमा प्रमा च । तत्राऽप्रमां प्रति दोषः कारणं, स च पित्तदूरत्वादिरूपोऽनेकविधः । प्रमां प्रति पुनर्गुणः कारणं; स च प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षः, अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं; उपमितौ शक्ये सादृश्यज्ञानं, शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्य वा प्रमा इति । निर्विकल्पकं तु न प्रमा, नाऽपि भ्रमः, प्रकारतादिशून्यत्वात् ।

अनुकूलवेदनीयं सुखम् । प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् । इच्छा कामः । सा द्विधा, फलविषयिणी उपायविषयिणी च । तत्राऽद्यां प्रति फलज्ञानं कारणं, द्वितीयां प्रति इष्टसाधनताज्ञानम् । सुखं दुःखाभावश्च फलम् । एवं कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा, 'पाकं कृत्या साधयामी'ति तदनुभवात् । तां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम्; बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकम् । प्रयत्नः कृतिः, प्रवृत्ति–निवृत्ति–जीवनयोनियत्नभेदात् त्रिधा । तत्रेच्छाजन्या प्रवृत्तिः । अत्र कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं बलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वज्ञानमपि कारणम् । एवं विधेरपि प्रवर्तकत्वानुरोधेनेष्टसाधनत्वादिकमेवार्थः । आचार्यास्तु आप्ताभिप्रायो विध्यर्थः, लिङ्मात्रस्येच्छावाचित्वात् । 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतया आप्तेष्ट इत्यर्थ इति । द्वेषजन्या निवृत्तिः । जीवनादृष्टजन्यो गुणो जीवनयोनियत्नः, स चातीन्द्रियः प्राणसञ्चारकारणम् । आद्यपतनाऽसमवायिकारणं गुरुत्वं, नित्यमनित्यं च । आद्यस्यन्दनाऽसमवायिकारणं द्रवत्वं; सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च, नित्यमनित्यं च । जलपरमाणौ नित्यमन्यत्राऽनित्यम् । चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः, नित्योऽनित्यश्च । वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात् संस्कारस्त्रिविधः । कर्मजकर्मजभेदाद् वेगो द्विविधः, मूर्तमात्रवृत्तिः । अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापादकः स्थितिस्थापकः कटादिपृथिवीवृत्तिरतीन्द्रियः । क्षित्यादिचतुष्टयवृत्तिरिति केचित् । स्मरणप्रत्यभिज्ञाजनकः उपेक्षाऽनात्मकनिश्चयजन्यो ज्ञातृवृत्तिरतीन्द्रियो भावनासंस्कारः । विहितकर्मजन्यो धर्मः स्वर्गादिसाधनम् । निषिद्ध-

संयोगे सति पूर्वपटनाशः ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यपि बोध्यम् । मूर्तयोः समानदेशताविरोधाच्च पूर्वतन्तव एव तन्त्वन्तरसंयोगात् पूर्वपटे सत्येव पटान्तरमारभन्त इत्यलम् ।

पृथग्व्यवहारासाधारणकारणं पृथक्त्वं, तन्नित्यतादि सङ्ख्यावत् । संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः । तत्र श्येनशैलादिसंयोगोऽन्यतरकर्मजः, मेषयोः संयोग उभयकर्मजः, कपालतरुसंयोगात् तरुकुम्भयोः संयोगः संयोगजः संयोगः । तत्र कर्मजोऽप्यभिघातनोदनभेदाद् द्विधा । तत्र शब्दहेतुराद्यः, शब्दाऽहेतु द्वितीयः । संयोगनाशको गुणो विभागः । पूर्ववत् त्रिविधः । तृतीयो विभागजो विभागः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाऽकारणविभागजन्यश्च । तत्राद्यो यथैककपाले कर्म, ततः कपालद्वयविभागः, ततो घटारम्भकसंयोगनाशः, ततो घटनाशः, ततस्तेनैव कपालविभागेन सकर्मणः कपालस्याऽकाशविभागो जन्यते, तत आकाशसंयोगनाशः, तत उत्तरप्रदेशसंयोगः, ततः कर्मनाश इति । एकस्य कर्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्याऽनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्य च विरोधान्न तेन कर्मणैव देशान्तरविभागो जन्यते । आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्य सति द्रव्ये देशान्तरविभागाऽसम्भवात् द्रव्यनाशात् पूर्वमपि देशान्तरविभाग इति । एवं यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागे शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति, तत्र कारणाऽकारणविभागेन कार्याऽकार्यविभाग इति ।

परापरव्यवहारासाधारणकारणे परत्वाऽपरत्वे । ते च द्विविधे, दिक्कृते कालकृते चेति । तत्र बहुतरमूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानाद् दैशिकपरत्वमुत्पद्यते, तदल्पीयस्त्वज्ञानात् तदपरत्वम् । अत्र दिक्पिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणम् । एवं बहुतरसूर्यपरिस्पन्दान्तरितजन्मज्ञानात् कालिकपरत्वं, अल्पतरसूर्यपरिस्पन्दान्तरितजन्मज्ञानात् तदपरत्वम् । अत्र कालपिण्डयोः संयोगोऽसमवायिकारणम् । अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशः ।

सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिः । सा द्विधा, अप्रमा प्रमा च । तत्राऽप्रमां प्रति दोषः कारणं, स च पित्तदूरत्वादिरूपोऽनेकविध । प्रमां प्रति पुनर्गुणः कारणं; स च प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षः; अनुमितौ साध्यवति साध्य-व्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं; उपमितौ शक्ये सादृश्यज्ञानं; शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्य वा प्रमा इति । निर्विकल्पकं तु न प्रमा, नाऽपि भ्रमः, प्रकारतादिशून्यत्वात् ।

अनुकूलवेदनीयं सुखम् । प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् । इच्छा कामः । सा द्विधा, फलविषयिणी उपायविषयिणी च । तत्राऽद्यां प्रति फलज्ञान कारणं, द्वितीयां प्रति इष्टसाधनताज्ञानम् । सुखं दुःखाभावश्च फलम् । एवं कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा 'पाकं कृत्वा साधयामी'ति तदनुभवात् । तां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम्; बलवद्द्विष्ट-साधनताज्ञानं प्रतिबन्धकम् । प्रयत्न कृतिः, प्रवृत्ति–निवृत्ति–जीवनयोनियत्न-भेदात् त्रिधा । तत्रेच्छाजन्या प्रवृत्तिः । अत्र कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनता-ज्ञानं बलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वज्ञानमपि कारणम् । एवं विधेरपि प्रवर्तकत्वानुरोधे-नेष्टसाधनत्वादिकमेवार्थः । आचार्यास्तु आप्ताभिप्रायो विध्यर्थः, लिङ्मात्रस्ये-च्छावाचित्वात् । 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतया आप्तेष्ट इत्यर्थ इति । द्वेषजन्या निवृत्तिः । जीवनादृष्टजन्यो गुणो जीवनयोनि-यत्नः, स चातीन्द्रियः प्राणसञ्चारकारणम् । आद्यपतनाऽसमवायिकारणं गुरुत्वं, नित्यमनित्यं च । आद्यस्यन्दनाऽसमवायिकारणं द्रवत्वं; सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च, नित्यमनित्यं च । जलपरमाणौ नित्यमन्यत्राऽनित्यम् । चूर्णादिपिण्डीभावहेतु-र्गुणः स्नेहः, नित्योऽनित्यश्च । वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात् संस्कारस्त्रिविधः । कर्मजवेगजभेदाद् वेगो द्विविधः, मूर्तमात्रवृत्तिः । अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्था-पादकः स्थितिस्थापकः कटादिपृथिवीवृत्तिरतीन्द्रियः । क्षित्यादिचतुष्टयवृत्ति-रिति केचित् । स्मरणप्रत्यभिज्ञाजनकः उपेक्षाऽनात्मकनिश्चयजन्यो जीववृत्ति-रतीन्द्रियो भावनासंस्कारः । विहितकर्मजन्यो धर्मः स्वर्गादिसाधनम् । निषिद्ध-

कर्मजन्योऽधर्मो नरकादिसाधनम् । श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः, ध्वनि-वर्णभेदाद् द्विधा । वीचितरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिरिति ॥

चलनात्मकं कर्म; उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् पञ्चधा । भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्ध्वज्वलनतिर्यग्गमनानां गमन एवान्तर्भावः । गुणभिन्नत्वे सति समवायिकारणत्वं कर्मणो लक्षणम् । कर्मत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा; एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि । नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वं सामान्यत्वम् । संयोगादीनां नित्यत्वमभावस्य न समवेतत्वं गगनत्वादेर्नानेकसमवेतत्वमिति तन्निरासः । तद् द्विविधं परमपरं च । परत्वमधिकदेशवृत्तित्वमपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वम् । सर्वजात्यपेक्षयाऽधिकदेशवृत्तित्वात् सत्तायाः परत्वं, द्रव्यत्वपृथिवीत्वादीनां अपरत्वं परत्वं च; चैत्रत्वादिजातेरपरत्वमेव ।

"व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथाऽनवस्थितिः ।
रूपहानिरसम्बन्धो, जातिबाधकसङ्ग्रहः ॥"

अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः, परमाणूनां तथाऽन्येषां च नित्यद्रव्याणां परस्परभेदकः स्वत एव व्यावृत्तः । नित्यसम्बन्धः समवायः । अवयवाऽवयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च स सम्बन्धः ।

द्रव्यादिषट्काऽन्योन्याभाववत्त्वमभावत्वं, तद्वानभावः । स द्विधा, संसर्गाभावान्योन्याभावभेदात् । संसर्गाभावस्त्रिधा—विनाश्यभावः प्रागभावः, जन्याभावो ध्वंसः, नित्यसंसर्गाभावोऽत्यन्ताभावश्चेति । अन्योन्याभावभिन्नाभावः संसर्गाभावः । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽन्योन्याभावः । अत्र तत्तत्कालीन तत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां सम्बन्धः । इत्थं च भूतले घटादावपसारिते पुनरानीते च घटात्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि न तत्र घटात्यन्ताभावबुद्धिः । उत्पादविनाशशाली चतुर्थोऽयमभाव इति केचित् । प्रागभावध्वंसौ स्वप्रतियोगिसमवायिकारणवृत्ती । अत्र ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणे नात्यन्ताभाव इति प्राचां मतम्, ध्वंसादिकालावच्छेदेनाप्यत्यन्ताभावो वर्तते इति नव्याः ।

अत्र ज्ञेयत्वादिकं सप्तानां पदार्थानां साधर्म्यम् । समवायित्वमनेकत्वे सति भावत्वं च पञ्चानाम् । द्रव्यादयस्त्रयः सत्तावन्तः । गुणादीनां पञ्चानां निर्गुणत्वं निष्क्रियत्वं च । सामान्यादीनां सामान्याऽनधिकरणत्वम् । द्रव्यस्य समवायिकारणत्वम् । गुणकर्मभिन्नानामसमवायिकारणत्वं वैधर्म्यम् । कालिकाऽन्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वं नित्यद्रव्याणां वैधर्म्यम् । अणुपरिमाणकालादिगतपरममहत्परिमाणातीन्द्रियसामान्यविशेषपदार्थानां च कारणत्वं वैधर्म्यं, तदितरेषां साधर्म्यम् । परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वान्नाणुपरिमाणं कारणम् । कारणत्वं चात्राऽन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति नियतपूर्ववृत्तित्वम् । तच्च त्रिविधं, समवायिकारणत्वा-ऽसमवायिकारणत्व-निमित्तकारणत्वभेदात् । समवायसम्बन्धेन कार्याश्रयत्वं समवायिकारणत्वम् । समवाय-स्वसमवायिसमवेतत्वाऽन्यतरसम्बन्धेन समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणम् । उक्तकारणद्वयभिन्नकारणत्वं निमित्तकारणत्वम् । अन्यथासिद्धाः पञ्च । यत् कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववृत्तिता येन रूपेण गृह्यते, तत्कार्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धं, यथा घटं प्रति दण्डत्वम् । यस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौ न स्तः, किन्तु कारणमादायैवाऽन्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तं प्रति तदन्यथासिद्धं, यथा घटं प्रति दण्डरूपम् । अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृह्यते, तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वं, यथा घटं प्रत्याकाशस्य । इदं चाऽऽकाशस्य शब्दसमवायिकारणत्वरूपाकाशत्वेनैव घटं प्रति जनकत्वे बोध्यं, शब्दाश्रयत्वेन जनकत्वे तु पञ्चमान्यथासिद्धत्वम् । यत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते, तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वं, यथा कुलालपितुः कुलालपितृत्वेन घटं प्रति जनकत्वे । अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धं, यथा घटकार्यं प्रति रासभस्य । एवं द्रव्ये महत्त्वं कारणमनेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धं, अत्र हि महत्त्वस्यैव कारणत्वेऽङ्गीकृते लाघवेन महत्त्वस्यैवावश्यकत्वम् । अत्र यद्येकैव लक्षणं पञ्चधा भेदेनोपादानं त्रित्वबुद्धिविषयार्थमिति मन्तव्यम् ।

माऽभावाऽयोगात् । एतेन वायौ रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावान्न तद्वत्ताधीरित्यपि निरस्तम् । किञ्च, वायौ रूपवत्ताधीविरहाद् रूपाभावो रूपाभावात् तद्वत्ताधीविरह इत्यन्योन्याश्रयः । इत्थं च समवायिकारणत्वादिप्रवादोऽप्यस्तं गत इति ।

अभावस्यापि लाघवात् क्लृप्ताधिकरणत्वमेव । न चानन्ताधिकरणात्मकत्वकल्पनापेक्षयाऽतिरिक्तकल्पनाया लघीयस्त्वमिति वाच्यम् । नर्ते भावाधिकरणताऽभावस्यातिरिक्तत्वेऽपसिद्धान्तापत्तेः, धर्मकल्पनालाघवाच्च । सप्रतियोगिकत्वं चाऽनाऽभावइत्यभावेऽन्यप्रतियोगिकत्वमिव तत्काले तद्बुद्धिजननव्यवहारविषयत्वादिरूपम् । एतेनाधाराधेयभावस्य तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाऽग्राह्यत्वात् तत्तच्छब्दरसगन्धाद्यभावप्रत्यक्षत्वस्य चाऽघटनं निरस्तम् । इत्थं च 'घटो नास्ती'त्यादावपि तदुपलक्षितं स्वरूपमेव संसर्गः । न चैवं घटकालेऽपि तदभावधीः स्यात्; यत्काले यद्द्रव्यं येन परिणमति तत्काले तस्य तत्स्वरूपत्वात् । प्रागभावादिविभागोऽपि वक्ष्यते । इत्थं चोक्तसामग्र्यादिप्रक्रियाऽपि महिम्ना । कारणत्वमपि लाघवादन्यथासिद्धिरेव, नियतपूर्ववर्तित्वादिकं च तदभिव्यञ्जकम् । मानं चात्र कार्योत्पत्त्यन्यथानुपपत्तिः । सामग्र्या अपि प्रतिनियतायाः प्रतिनियतकार्यकारित्वमतीन्द्रियशक्तिमन्तरेणाऽसम्भाव्यम् । उपपत्तिधारया शक्त्यादेव । बीजाङ्कुरादिवदनादित्वाच्च तत्प्रवाहस्य नानवस्था दोषाय, अन्यत्र । एवं च दाहादिकं प्रति मण्याद्यभावस्य कारणत्वकल्पनमपास्तमपि । कार्यमपि सदसदात्मकम्, सर्वथा सतोऽसतो वाऽकरणात् । कथञ्चिदभिव्यक्तेरेव सत्त्वं कार्यं, न तु ध्वंसादेरेवैतत्, यदि भावानां द्रव्यपर्यायात्मकत्वात् तथैवेत्थं द्रव्यतया सत्पर्यायरूपतया चाऽसतो घटादेः पर्यायानुगमे सिद्धत्वं न । इत्थं च सत्कार्यत्वमुत्पन्नमात्रमभेदादिविशेषात् ... इति विभावनीयम् ॥५॥

इत्यादि विमर्शे—

धर्माधर्मनभोजीव-पुद्गलानेकसम्पदा ।
द्रव्याणि गुणपर्याय-रूपं तत्त्वमुदाहृतम् ॥६॥

वैषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तेन न परमाण्वादावव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च रूपादौ । क्षितिजलयो रसवत्त्वं गुरुत्ववत्त्वं । घ्राणादीनामपि तत्त्वेन तदुन्नेयम् । पृथिवीतेजसोर्नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं, तच्च तत्समानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यम् । यस्य यत् साधर्म्यं, ज्ञेयत्वादि विना, तदितरेषां वैधर्म्यं बोध्यमिति द्रव्यस्वरूपम् ।

तदेतन्न सम्यक् । तथा हि—पृथिव्यप्तेजोवायुमनांसि तावत् पुद्गलद्रव्यमेव, मूर्तक्रियावत्त्वात् । आत्मपरिणमिता वा पृथ्व्यादयः पुद्गला जीवा एव, मनुजादिवत् । भावमनस्त्वात्मगुण एवेति न तेषां पृथग् द्रव्यत्वम् । पृथ्व्यादिपरमाणव एव हि प्रयोगविस्रसाभ्यां जलादित्वेन परिणमन्ति । जातिभेदेनाऽत्यन्तं तेषां भेदे चान्योन्यमुपादेयभावो न स्यात्, अस्ति चाऽयं: चन्द्रकान्ताज्जलस्य, जलान्मुक्ताफलादेः, काष्ठादनलस्यानिलाज्जलस्य चोत्पत्तेरानुभविकत्वात् । यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत् तदुपादानोपादेयमिति नियमाच्च । दृष्टं चैतत् खण्डपटे महापटध्वंसजन्ये, करकाध्वंसजन्ये जले, पाषाणध्वंसजन्ये भस्मनि च । अत एव च पाषाणभस्मपरमाणूनामैक्येन पाषाणस्यापि गन्धवत्त्वम् । इत्थं च गन्धः पृथ्व्यामेव, स्नेहो जल एव, रूपवत्त्वं क्षित्यादित्रयाणामेवेत्यादि निरस्तम्; पाषाणादौ गन्धस्येव पृथ्व्यादौ सर्वत्र स्नेहादेः सिद्धेः; अनुत्कटत्वाच्चाऽप्रत्यक्षम् । एवं च गन्धं प्रति पृथिवीत्वेन, स्नेहं प्रति जलत्वेनेत्यादिकारणताभेदाऽकल्पनलाघवमपि । पुद्गलत्वेनैव रूपादिकं प्रति कारणतायां लघीयस्त्वात् । एतेन लक्षणान्यपि खण्डितानि ॥६॥

धर्मादीन् लक्षयति—

गत्युपकारकोऽसङ्ख्य-प्रदेशोऽरूपिनिष्क्रियः ।
एकद्रव्यं समाख्यातो, धर्मो धर्मोपदेशिभिः ॥७॥

गतीति । स्वत एव गतिपरिणामवतां जीवपुद्गलानां गतेरपेक्षाकारणं धर्मास्तिकायः । उपकारो हि सर्वत्र गतिस्थित्यवगाहपरिणतद्रव्यसामीप्येन व्या-

म्रियमाणत्वेन । धर्मास्तिकायाऽधर्मास्तिकायलोकाकाशास्तिकायैकजीवास्तिकायानां प्रत्येकमसङ्ख्येयाः प्रदेशाः । अलोकाकाशस्याऽनन्ताः । पुद्गलानां सङ्ख्येयाः असङ्ख्येया अनन्ताश्च । नाऽणोः प्रदेशाः । अत्रेदं बोध्यम्: द्वये प्रदेशाः, द्रव्यरूपाः पर्यायरूपाश्च । तत्र रूपादयः पर्यायरूपाः, तैरणुरपि सप्रदेशो बोध्यः । पुद्गलवर्जानि धर्मास्तिकायादीनि अरूपीणि । जीवपुद्गलवर्जानि एतानि निष्क्रियाणि । जीवाः–पुद्गलाश्चैतो देशान्तरमास्कन्दन्तः समुपलभ्यन्तेऽतः क्रियावन्तः धर्मादयस्तु पूर्वावष्टब्धप्रदेशात् प्रदेशान्तरमपि विचलितुमनुत्सहमाना देशान्तर प्राप्तिलक्षणक्रियाधारतां कथं प्रतिपत्स्यन्ते ? । उत्पादविगमलक्षणा क्रिया तु सर्वत्र सदाऽस्त्येव । एवं जीवपुद्गला अनेकद्रव्याणि, शेषाणि त्वेकद्रव्याण्येव । नैषां समानजातीयानि द्रव्यान्तराणि सन्तीति भावः ॥७॥

तथैवाऽधर्म आदिष्टः, परं स्थित्युपकारकः ।
अवगाहद आकाशो, वस्तूनामवगाहिनाम् ॥८॥

तथैवेति । पूर्वोक्तस्वरूप इत्यर्थः । अधर्मास्तिकायः स्वत एव स्थितिपरिणामवतां जीवपुद्गलानां स्थितेरपेक्षाकारणम् । अवगाह्यमानधर्मादिद्रव्याणामवगाहनेऽपेक्षाकारणमाकाशम् ; न पुनरनवगाहमानं पुद्गलादि बलादवगाहयति । अत्र धर्माऽधर्मप्रदेशानां लोकाकाशप्रदेशाभ्यन्तरवर्तित्वात्तयोरन्तरवकाशदानेनोपकरोति । पुद्गलजीवानां तु स्वल्पतराऽसङ्ख्येयप्रदेशव्यापित्वात् क्रियावत्त्वा संयोगैर्विभागैश्चाप्युपकरोति । अनेकस्याप्यवगाह्यावगाहकोपाधिभेदान्नानात्वेऽपि न हानिरिति ॥ ८ ॥

अनन्तोऽयं प्रदेशैश्च, लोकालोकविभागभाक् ।
तदसङ्ख्येयभागादि–व्यापिनामवगाहना ॥९॥

आसमन्ताच्च लोकात् सा–ऽजीवानां त्ववगाहना ।
मूर्ताऽमूर्तप्रभेदेन, द्विविधाधारणादना ॥१०॥

एकप्रदेशमुख्येषु–पृक्ताऽन्या तत्र सर्वतः ।
प्रदेशानां हि संहार–विसर्गौ स्तः प्रदीपवत् ॥११॥

अनन्तोऽयमिति । आकाशस्याऽनन्ता प्रदेशाः । आकाशं सुषिरलक्षण-मेकरूपं तद्धर्मादिद्रव्यैरवगाढं लोकाकाशमभिधीयते, तच्छून्यं त्वलोकाकाशमिति । यत्राङ्गुलाऽसङ्ख्येयभागप्रमाणैरसङ्ख्येयैर्भागैरसङ्ख्येया लोकाकाशप्रदेशा विभज्यन्ते, तत्रैकस्मिन्नसङ्ख्येयप्रदेशे विभागखण्डे जघन्येन एकजीवस्यावगाहो भवति, कस्यचित् पुनस्तादृशे भागद्वये; कस्यचित्तादृशेषु त्रिषु खण्डेष्वित्यादि । आसमस्ताच्चेति । केवलिनः पुनः समुद्घातकाले सकललोकाकाशेऽवगाहो भवति; अतोऽस्य नैकमपि प्रदेशं स नाक्रामति ।

अथ धर्मास्तिकायादीनामजीवानामवगाहनामाह–अजीवानां स्थितिरिति । सा द्विविधा, मूर्त्तावगाहनाऽमूर्त्तावगाहना च । तत्राद्या पुद्गलानाम् । सा चैकप्रदेशादिषु भाज्या; तद्यथा–परमाणोरेकस्मिन्नेव प्रदेशेऽवगाहना, द्व्यणुकस्यैकस्मिन् द्वयोर्वा, त्र्यणुकस्यैकस्मिन् द्वयोस्त्रिषु वा; एवं यावत् सङ्ख्येयाऽसङ्ख्येयाऽनन्तप्रदेशस्य च स्कन्धस्यैकादिषु सङ्ख्येयेष्वसङ्ख्येयेषु वा प्रदेशेष्ववगाहना बोध्या । अचित्त-महास्कन्धस्य तु केवलिसमुद्घातवत् समस्तलोकेऽपि सा । यथैकप्रदीपप्रभाव-भासिते भूमिगृहे प्रदीपसहस्रप्रभापुद्गलानामप्यनुप्रवेशो दृष्टस्तद्वदेकस्मिन्नेव नभःप्रदेशे घनपरिणतिविशेषेणानन्तपरमाणुस्कन्धस्याप्यवस्थानं न विरुद्धमिति । द्वितीयामाह–अन्येति । धर्मास्तिकायाऽधर्मास्तिकाययोः कृत्स्ने लोकाकाशेऽव-गाह इति । नन्वसङ्ख्येयभागादिषु जीवानामवगाहे को हेतुरित्यत आह–प्रदेशानामिति । यथा प्रदीपः स्वल्पेऽवकाशे सङ्कोचमास्थायास्ते महति चोपष्टम्भे विकाशं भजते, तथाऽऽत्मप्रदेशानां सङ्कोचविकाशधर्मत्वात् प्रकर्षप्राप्तसङ्कोच-स्यात्मनो लोकस्यैकस्मिन्नसङ्ख्येयभागेऽवस्थानं, प्रकृष्टविकाशप्राप्तस्य च केवलिनः सर्वलोकेऽवगाहो, मध्यमावस्था चाऽनेकभेदेति । अनन्तानन्तप्रदेशप्रचित-कार्मणशरीरोपश्लेषाच्च जघन्यतोऽप्यसङ्ख्येयप्रदेशावगाहितैव, नैकादिप्रदेशावगा-हिता; जीवस्य स्वभावो ह्ययमिति ॥ ९-१०-११ ॥

द्वितीयस्तत्र विज्ञेयः, षड्विकल्पसमन्वितः ।
आनुगामि-वर्द्धमाना-ऽवस्थितेतरभेदतः ॥२२॥

द्विधेति । अवधिज्ञानं द्विविध, भवप्रत्ययजं क्षयोपशमनिमित्तं च । आद्यं नारकदेवानाम् । अत्रापि मुख्यं कारणं क्षयोपशम एव, परं तस्य क्षयोपशमस्य कारणं भव एवेति कारणकारणत्वाद्भिन्नम् । द्वितीयं षड्विधम् । तत्रोत्पत्तिक्षेत्रादन्यत्राप्यनुवर्तमानमानुगामिकम् । उत्पत्तिक्षेत्र एव विषयावभासकमननुगामिकम् । उत्पत्तिक्षेत्रात् क्रमेण विषयव्याप्तिमवगाहमानं वर्द्धमानम् । उत्पत्तिक्षेत्रापेक्षया क्रमेणाल्पीभवद्विषयं हीयमानम् । आकेवलप्राप्तेरामरणाद्वाऽवस्थितमात्रं देवादिजात्यन्तरस्थायि वाऽवस्थितम् । यद्धीयते वर्द्धते च, वर्द्धते हीयते च, प्रतिपतति चोत्पद्यते चेत्यनवस्थितम् । [illegible] हीदं क्वचिदेकस्मिन् [illegible] शुभाशुभानेकसमयस्थानलाभात् ॥ २१–२२ ॥

मनःपर्यायकं नाम ज्ञानं द्विविधमिष्यते ।
ऋजुमतिर्विपुलधीः, केवलं केवलं मतम् ॥२३॥

मन इति । मनःपर्यायज्ञानं द्विविधं ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानं [illegible] मनःपर्यायज्ञानं च । विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां च प्रथमात् [illegible] ज्ञानस्वरूपम् । लक्षणान्येषां वक्ष्यन्त इति ॥ २३ ॥

प्रमाणं निरूपयति–

प्रमाणं च तदेव स्यात्, स्वपर[illegible] ।
व्यवसायस्वभावं तत् पण्डितैः [illegible] ॥२४॥
यतस्तस्यास्ति प्रामाण्यं [illegible]

प्रमाणमिति । तदिति । एतद्विधं [illegible]
स्वपरव्यवसायिज्ञानं प्रमाणमित्यर्थः । [illegible]
* प्रमाणत्वेनाभिमतं ज्ञानं, व्यवसाय[illegible]

रजतमिति ज्ञानम् । अयं प्रत्यक्षरूपे । [illegible]
रूपो बोध्यः ॥२६–२७॥

संशयमाह–

तत्संशयोऽनवस्थिता–[illegible]
ज्ञानं साधकबाधक–[illegible]
यथा स्थाणुरयं किं वा [illegible]

तदिति । साधकबाधक [illegible]
ज्ञानं संशयः । यथा अयं स्थाणुर्वा पुरुषो [illegible]
विषये तु विविनादौ [illegible]

अनध्यवसायमाह–

अथाऽनध्यवसायस्य [illegible]
न विशेषैः [illegible]
ज्ञानं यथा [illegible]

अथेति । [illegible]
[illegible]

अथ [illegible]

कस्य कि[illegible]
[illegible]

[illegible]

प्रयत्नानां तद्गतजातीनां तदभावस्य च मानसम्। आत्मैकत्वपरिमाणयोरपि मानसमिति तात्पर्यटीकाकृत्।

अत्र घटचक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घटत्वादिविशिष्टसविकल्पकज्ञानात् पूर्वं घटघटत्वादीनां वैशिष्ट्याऽनवगाह्येव ज्ञानं जायते, विशिष्टधियां विशेषणधियः कारणत्वात्। तदेव निर्विकल्पकं, तच्चातीन्द्रियमिति न प्रत्यक्षं. घटमहं जानामीति प्रत्ययात्। तत्र ह्यात्मनि ज्ञानं तत्र घटस्तत्र घटत्वं प्रकारीभूय भासते। विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं कारणम्। निर्विकल्पे तु घटत्वादिकं न प्रकारः घटत्वाद्यप्रकारकं घटादिविशिष्टज्ञानं तु जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारकत्वनियमान्न स्यादेवेति। अत्र प्रत्यक्षमात्रे महत्त्वं कारणं, कारणतावच्छेदकसम्बन्धश्चालोकसंयोगवत्। इन्द्रियं करणं. विषयेन्द्रियसन्निकर्षो व्यापारः। स च संयोगादिभेदेन षड्विधः। तत्र द्रव्यस्य प्रत्यक्षे संयोगः सन्निकर्षः। द्रव्यसमवेतगुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे संयुक्तसमवायः। द्रव्यसमवेतसमवेत–गुणत्व–कर्मत्व–सत्तादीनां प्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः। शब्दस्य प्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः। शब्दसमवेतशब्दत्वककारत्वादीनां प्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः। अभावसमवाययोः प्रत्यक्षे विशेषणता। वैशेषिकमते समवायो न प्रत्यक्षः, सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वादिति। अत्र विशेषणताऽपि नानाविधा: तथाहि–भूतलादौ घटाद्यभावस्य प्रत्यक्षे संयुक्तविशेषणता सन्निकर्षः। सद्रूपादौ रूपाद्यभावस्य संयुक्तसमवेतविशेषणता। सद्रूपत्वादौ रूपाद्यभावस्य संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणता। शब्दाभावस्य श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणता, कादौ खत्वाद्यभावस्य श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणता। एवं भूतलवृत्तिघटाभावादौ घटाभावादेः संयुक्तविशेषणविशेषणता। कत्वावच्छिन्नाभावे गत्वाभावादेः श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणविशेषणता। एवमन्यदपि।

अत्रेदं बोध्यम्–यत्र घटस्य मध्ये आलोकसंयोगः संयोगस्तु बहिस्तत्र घटतद्गुणादिप्रत्यक्षाभावाय प्रत्यक्षकारणतावच्छेदकघटकौ चक्षुःसंयोगालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं निवेश्यम्। एकावच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वं स्वावच्छिन्न-

घट इति ज्ञानं तदैन्द्रियसम्बन्धं विनापि द्वितीयदिनेऽलौकिकप्रत्यक्षं, तादृशज्ञाने प्रकारीभूतसामान्यस्य घटत्वस्य सत्त्वादिति गुरवः ।

ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तदेव । इयं च 'सुरभि चन्दन'मिति चाक्षुषे सौरभत्वस्य भाने, धूमत्वेन धूलीपटले ज्ञातेऽनुव्यवसाये धूलीपटलस्य भाने च ज्ञानलक्षणया । एवं रज्ज्वादौ सर्पादिभ्रमे सर्पत्वादिभानमपि ज्ञानलक्षणया । योगजधर्मो युक्त-युञ्जानयोगिद्वैविध्याद् द्विविध । तत्र योगाभ्यासवशीकृतमनःसमाधिसमासादितविविधसिद्धिर्युक्तः, तस्य चिन्तां विनैव ध्यानं सदा सर्वप्रत्यक्षम् । युञ्जानो विषयव्यावृत्तमानसः, तस्य तु ध्यानसहकारित्वमिति ।

अथाऽनुमितिः । सा च परामर्शजन्यज्ञानरूपा, यद्वा व्याप्तिकरणज्ञानात्मिका । अत्र व्याप्तिज्ञानं करणं, न तु व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं लिङ्गं, अनागतेन विनष्टेन च लिङ्गेनानुमित्यनुत्पादापत्तेः । नव्यास्त्वनुमितिं प्रति मनस्त्वेनैव करणत्वमाहुः । व्याप्तिश्च साध्यवदन्याऽवृत्तित्वं, हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यं वा । अत्र व्याप्तिग्रहे व्यभिचारज्ञानाभाव, सहचारज्ञानं च कारणं, भूयोदर्शनमपि क्वचिदुपयुज्यते । अत्र शङ्कानिवृत्तये एकधर्माभ्युपगमे द्वितीयस्य नियतप्राप्तिरूपस्तर्कोऽप्यपेक्षितः । तथाहि—यद्ययं वह्निमान् न स्यात्तदा धूमवान् न स्यात्, कारणं विना कार्यानुपपत्तेः । यद्यत्राप्याशङ्का तदा व्याघातात् साऽपमार्या, शङ्काया व्याघातावधित्वात् । कारणं विनापि हि यदि कार्यं स्यात्तदा धूमार्थं वह्न्यादेर्नियमतउपादानं न स्यादिति । व्यापारश्च परामर्शः; स च व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानम् । तच्च पक्षे 'पक्षे व्याप्य' इति ज्ञानं 'पक्षो व्याप्यवानि'ति ज्ञानं वा । अनुमितिरपि 'पक्षे साध्यं' इति 'पक्षः साध्यवानि'ति वा । द्विविधादपि तस्मात् 'पक्षः साध्यवानि' त्येवानुमेत्यन्ये । केचित्तु पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुतेति । पक्षताऽप्यत्र हेतुः । सा च सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः, न तु सिद्ध्यभावमात्रं, सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्त्वेऽनुमितेर्भावात् । नापि साध्यसन्देहः; विनापि तं घनगर्जितेन मेघानुमानात् । अनेन सिषाधयिषामात्रस्यापि पक्षतात्वमपास्तम्, विनापि तां तदनुमानात् ।

प्रतीत्यनन्तरं 'अनेन सदृशी मदीया गौः' इति निश्चय उपमितिरिति पूर्वोत्तर-मीमांसिनः ।

अथ शाब्दबोधः । तत्र पदज्ञानं करणं; वृत्त्या पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः; वृत्तिश्च शक्तिलक्षणाऽन्यतरसम्बन्धः । तत्र पदेन सह पदार्थस्य साक्षात् सम्बन्धः शक्तिः । सा चाऽस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपिका; आधुनिकनाम्न्यपि साऽस्त्येव । नव्यास्त्वाधुनिकसङ्केतितेऽपि शक्तिमामनन्ति; तेषामिच्छामात्रस्यैव शक्तित्वात् । शक्तिग्रहश्च व्याकरणादेर्भवति । तत्र धातु-प्रकृतिप्रत्ययानां शक्तिग्रहो व्याकरणाद् भवति । क्वचित् सति बाधके त्यज्यते; यथा वैयाकरणैराख्यातस्य कर्तरि शक्तिरुच्यते, तत्र गौरवात् त्यज्यते; किन्तु कृतौ शक्तिर्लाघवात् । पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणाच्च कृञो यत्नार्थ-त्वात् । रथो गच्छति जानातीत्यादावाश्रयत्वादौ नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा । लट्त्वेन हि शक्तिर्लाघवेन च लक्षणेति युगपद्वृत्तिद्वयाऽनभ्यु-पगमेऽपि न वर्तमानत्वादीनामनन्वयः । अथ कर्त्रभिधाने चैत्रः पचतीत्यत्र तृतीया स्यादिति चेत्, न; अनभिहितसङ्ख्याके कर्तरीति तात्पर्यात् । आख्याता-र्थे क्रियामुख्यविशेष्यकः शाब्दबोध इति शाब्दिकाः. यथा चैत्रो ग्रामं गच्छ-तीत्यत्र ग्रामाऽभिन्नाश्रयनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापाराऽभिन्नकर्तृको वर्तमानकालवृत्ति-व्यापार इति बोधः । नैयायिकास्तु प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यक एव । उक्त-स्थले ग्रामनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलवर्तमानकृतिमांश्चैत्र इत्येव बोधः । न चैवं पश्य मृगो धावतीत्यत्र धावनस्य दर्शनकर्मत्वे न स्यादिति वाच्यम् । तत्र धावनकर्तृमृगकर्मकदर्शनाश्रयत्वमित्यन्वयबोधाद् वाक्यार्थस्यैव कर्मत्वात्. साका-[illegible] ।

[illegible] एव । [illegible], यथा [illegible] [illegible] । [illegible] इति [illegible]

यदि तद् विजातीयमेव तदा लक्षणैव । यत्र यौगिकार्थरूढयर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिकरूढम्, उद्भिदादिपदम् । अत्र हि तरुगुल्मादिर्यागविशेषोऽपि बुध्यत इति ।

अथ लक्षणा । सा च शक्यसम्बन्धरूपा । तथा च ('गङ्गायां घोष' इत्यत्र) प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे गृहीतत्वात् तीरस्य स्मृतिः, ततः शाब्दबोधः । इयं च तात्पर्यानुपपत्तिप्रतिसन्धानाद् भवति । नान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजम् । तदा हि यष्टीः प्रवेशय इत्यादौ लक्षणा न स्याद्, यष्टिषु प्रवेशान्वयानुपपत्तेरभावात्; तेन तत्प्रवेशे भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिधरेषु लक्षणा । एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्, छत्रिणो यान्तीत्यादावपि बोध्यम् । किञ्चैवं गङ्गापदस्य क्वचित्तीरे क्वचिद् घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो न स्यात् । अत्र शक्तिलक्षणाऽन्यतरसम्बन्धेनेतरपदार्थान्वितस्वशक्यार्थशाब्दबोधं प्रति पदानां सामर्थ्यात् लाक्षणिकानां शाब्दबोधे पदान्तरं कारणमिति केचित् । अत्र लक्षणा द्विधा, केवललक्षणा लक्षितलक्षणा च । गङ्गायां घोष इत्यत्राद्या, द्विरेफपदस्य भ्रमरेऽपरा । एवं विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र जहत्स्वार्था, यष्टीः प्रवेशयेत्यादावजहत्स्वार्था । तत्त्वमसीत्यादौ वेदान्तिनां जहदजहत्स्वार्थाऽपि । केचित्तु 'काकेभ्यो' इत्यत्रैवेयम् । एवं गौणीशुद्धेत्यादयोऽपि भेदा अवगन्तव्याः । वाक्ये तु शक्तेरभावाल्लक्षणाऽपि नास्ति । गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा, गभीरपदार्थस्य स्वार्थवैचित्र्यान्नद्या सहाऽभेदान्वयः । एकदेशान्वयाऽस्वीकारे तु नदीपदस्य गभीरनदीतीरे लक्षणा, गभीरपदं तात्पर्यग्राहकम् । एवं समासेऽपि । तत्र चतुर्थाहौ चित्रगुरित्यादौ गोपदस्य गोमति लक्षणा यदि चित्राऽभेदान्वयः तदा गोपदस्य चित्रगोमति लक्षणा, चित्रपदं तात्पर्यग्राहकम् । एवमारूढवानरो वृक्ष इत्यत्र वानरपदस्य वानरारोहकर्मणि लक्षणा, आरूढपदं तात्पर्यग्राहकम् । तत्पुरुषे पूर्वपदे लक्षणा, राजपुरुष इत्यादौ निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याऽव्युत्पन्नत्वाद् राजपदार्थेन पुरुषपदार्थस्य साक्षान्नान्वयस्तस्माद् राजपदे राजसम्बन्धिनि लक्षणा, पुरुषेण सहाऽभेदान्वयः । न चात्र लुप्तविभक्तेः स्मरणं, अस्मृतविभक्तेरपि ततो

बोधात् । द्वन्द्वे धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ धवः खदिरश्च विभक्त्यर्थद्वित्वप्रका युज्यते । न चैकक्रियान्वयित्वरूपसाहित्ये लक्षणा, क्रियाभेदेऽपि तदर्थे साहित्यस्याऽननुभवाच्च । अत एव लाघवाद् राजपुरोहितौ सायुज्यकामो यजे तामित्यत्र द्वन्द्व आश्रीयते । किन्तु वास्तवभेदे द्वन्द्वः, नीलघटयोरभेद इत्य नीलपदस्य नीलत्वे घटपदस्य घटत्वे लक्षणा, अभेद इत्यस्य चाऽश्रयाऽभेद र्थान्न दोषः । समाहारद्वन्द्वे तु अहिनकुलमित्यादौ परपदेऽहिनकुलसमाहारे लक्ष पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकम् । भेरीमृदङ्गं वादयेत्यत्र तु स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन सम रस्यान्वयः, एवं पञ्चमूलीत्यादावपि । परे त्वहिनकुलञ्च युध्यते, प्रत्येकमेकत्वान समाहारसंज्ञा च अनेकत्वं नपुंसकत्वं च प्राणितूर्येत्यादि सूत्रेणोक्तं तत्रैव, चैकवचनमसाध्विति वदन्ति । पितरौ श्वशुरावित्यादौ पितृपदे जनकद्वय श्वशुरपदे स्त्रीजनकदम्पत्योर्लक्षणा । घटा इत्यादौ घटोपस्थितिसम्भवान्न लक्ष कर्मधारये नीलोत्पलमित्यादावभेदसम्बन्धेन नीलपदार्थे उत्पलपदार्थे प्रकार लक्षणा । अत एव निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र कर्मधारय एव; श्रुतिबोधि जनानुपपत्त्यैव च तस्य शूद्रस्यापि यागोपयुक्ताध्ययनस्य कल्प्यत्वात् । उप मर्द्धपिप्पलीत्यादौ परपदे तत्सम्बन्धिनि लक्षणा, तथा च कुम्भसम्बन्ध समीपं पिप्पलीसम्बन्ध्यभिन्नमर्द्धमित्यन्वयबोध इति ।

अथासत्तियोग्यताऽऽकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानानि कारणानि । तत्रासत्तिर्यत्प दार्थेन सह यत्पदार्थस्यान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः । तेन गिरिर्भुक्तं वह्निमान् देवदत्तेनेत्यत्र न बोधः । नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यत्र त्वासत्तिभ्रमेऽपि शाब्दप्रमा । एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यता । तज्ज्ञानाभावाच्च वह्निना सिञ्चतीत्यत्र न शाब्दबोधः । अपूर्वशाब्दार्थस्थलेऽपि सम्भवत्येव तत्तत्पदार्थस्मरणे सति संशयरूपं निश्चयरूपं वा योग्यताज्ञानम् । नव्यास्तु उक्तस्थाने सेके वह्नि करणकत्वाभावरूपाऽयोग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धान्न शाब्दबोधः; तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षाऽजन्यदोषविशेषाऽजन्ययत्ज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात् । योग्यता नवच्छिन्नबाध शाब्दबोधविभ्रमोऽपीद इत्याहुः । शाब्दिकास्त्वयोग्यता

निश्चयोऽपि न प्रतिबन्धकः, तत्सत्त्वेऽपि एवं बृहस्पतिरिति स्तावकवाक्यात् सन्तोषोपलब्धेः। वह्निना सिञ्चतीत्यपि वाक्यस्फोट एव, तात्पर्यविषयाऽबाधरूपयोग्यतासत्त्वात्, अम्बुजलेन सिञ्चतीति तत्र तात्पर्यादिति वदन्ति। येन पदेन विना यत्पदस्याऽन्वयाऽननुभावकत्वं तेन सह तस्याकाङ्क्षा। यथा क्रियापदेन कारकपदस्य। वस्तुतो घटकर्मताबोधं प्रति घटपदोत्तरद्वितीयारूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणं, तेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्र न शाब्दबोधः। अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ तात्पर्यग्रहाधीनोऽन्वयबोधः। जिज्ञासां प्रति योग्यता आकाङ्क्षेति तु तत्त्वम्। सा च स्मारिततदाक्षिप्तयोरविनाभावे सति श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभावः। वक्तुरभिप्रायस्तात्पर्यम्। तज्ज्ञानादेव सैन्धवमानयेत्यत्र क्वचिदश्वस्य क्वचिल्लवणस्य च बोधः। न चात्र प्रकरणादीनां कारणत्वं, अननुगमात्; तात्पर्यज्ञानजनकत्वेनानुगमे च गौरवात्। इत्थं च वेदेऽपि तात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते। न च तत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानं हेतुः, सर्गादौ तदभावात्। संवादिशुकवाक्यादावपीश्वरीयमेव तत्। अन्ये तु नानार्थादौ क्वचिदेवेदं कारणम्। वेदे तु मीमांसापरिशोधितन्यायादेवार्थोऽवधार्यते इति वदन्तीति।

कपिलास्तु प्रत्यक्षानुमानागमास्त्रय एव प्रमाणानीत्याहुः। अर्थापत्तिरपीति प्राभाकराः। उपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः। सा द्विविधा, दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्च। यथा दिवा अभुञ्जानस्य प्रत्यक्षदृष्टेन पीनत्वेनानुपपद्यमानेन रात्रिभोजनकल्पना, यथा च शतवर्षजीविनो देवदत्तस्य श्रुतेन गृहासत्त्वेनानुपपद्यमानेन बहिस्सत्त्वकल्पना॥ अनुपलब्धिरपीति **भाट्टवेदान्तिनौ**। तत्र ज्ञानकरणाजन्याभावानुभवासाधारणं कारणमनुपलब्धिः। अत्र **वेदान्तिमते** प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभेदो ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वं, प्रमातृसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावश्च विषयगतप्रत्यक्षत्वम्। अत्र घटाद्यवच्छिन्नं चैतन्यं विषयचैतन्यं, अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणचैतन्यं, अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यम्। तत्र तैजसमन्तःकरणं चक्षुरादिद्वारा घटादिदेशं गत्वा तदाकारेण

सांव्यवहारिकेति।
किमिदं सांव्यवहारिक
स्पष्टत्वेन तदव्यवह
तस्य विकलप्रत्यक्ष
धिमनःपर्याययोस्तु
न्द्रियजं च। आद्यं
कारणत्वम्। परं मनो

अथेन्द्रियाणि निर्दि

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग
इन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्ट

इन्द्रियमिति।
योगाद् इन्द्रो जीवः।
मित्यादि। तत्र दृष्टं
जुष्टं शब्दादीनां
मित्यर्थः ॥३३॥

तद्भेदानाह–

तच्चोक्तं पञ्च
द्विधा तद्
निर्वृत्तिरुपकर
लब्ध्युपयोग

तदिति।
पायूपस्थान्यपि
पञ्चविधमपी

भावमनश्च।
वर्गणास्कन्धा
...ग.। एतेन
शरीरव्या-
चिन्तातधि-
...ं, तथा च
। अन्यथा
...न्द्रियत्वे च
...स्येत्थमप्य-
...च। ज्ञान-
...यापि तद्वेतु-
...ावारणाच्च।
...स्याणुत्वसिद्धि-
दर्शयति–एतद्-
, द्विधा। इन्द्रिया-
एवमनुमानादीनामप्य-

...म्।
...नः ॥३८॥
...रित्वे मतौ
...त्वं वा।

अथानिन्द्रियं निरूपयति–

अनिन्द्रियं मनो द्वेधं, द्रव्यभावप्रकारतः ।
एतद् द्वयं भवेद् द्वेधा, मतिश्रुतविकल्पतः ॥३७॥

अनिन्द्रियमिति । अनिन्द्रियं मनः । तद् द्विविधं, द्रव्यमनो भावमनश्च । तत्र सर्वात्मप्रदेशवर्त्तिमनःपर्याप्तिकरणेन चिन्तार्थं गृहीता मनोवर्गणास्कन्धा द्रव्यमनः । भावमनस्तु चित्तचेतन यंऽशाध्यवसानादिरूपो जीवोपयोगः । एतेन मनोऽणु इति निरस्तम् । सर्वाङ्गीणसुखाद्युपपत्तये मनोवर्गणापुद्गलानां शरीरव्यापकत्वकल्पनात् । पौद्गलिकत्वादेव चास्य जातिस्मरणादिसमयेऽतिचिन्तातश्चित्तसङ्कटनमूर्च्छापि सङ्गच्छते । अथ त्वङ्मनोयोगो ज्ञानसामान्ये कारणं, तथा च मनोऽणुत्व एव सुषुप्तौ पुरीतति वर्त्तमानेन तेन ज्ञानाऽजननं सङ्गच्छते । अन्यथा सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नज्ञानव्यक्तेस्तत्सम्बन्धेनात्मनश्च प्रत्यक्षत्वापत्तेः । तदतीन्द्रियत्वे च मानाभावादिति चेत् । न । रासनकाले त्वाचरासनोभयोत्पत्तिवारणस्येत्थमप्यसम्भवात् । रासनादिसामग्र्याः स्पार्शनप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवाच्च । ज्ञानसामान्यकारणमपि तत्क्षयोपशमादिरेव । इत्थं च चर्ममनःसंयोगस्यापि तद्धेतुत्वमपास्तं, विजातीयात्ममनःसंयोगस्यैव हेतुत्वेनैव निरुक्तप्रत्यक्षवारणाच्च । युगपद्नेकप्रत्ययाऽनुपपत्तौ तु स्वभाव एव कारणमित्यतोऽपि न तस्याणुत्वसिद्धिरिति । एवं निरूपितं सांव्यवहारिकमथ तन्मतिश्रुतात्मकमेवेति दर्शयति–**एतद् द्वयमिति ।** इन्द्रियजमनिन्द्रियजमिति द्वयमपि मतिश्रुतभेदाद् द्विधा । इन्द्रियानिन्द्रियजत्वेन मतिश्रुतयोरेवान्तर्भवतीति भावः । एवमनुमानादीनामप्यत्रैवान्तर्भावो बोध्य इति ॥३७॥

अथ मतिश्रुतयोर्लक्षणमाह–

स्याच्छ्रुतानुसार्यत्र–मितरं चेतरं मतम् ।
अवग्रहादिका प्रोक्ता, चतुर्धैव मतिर्यतः ॥३८॥

स्यादिति । मतिज्ञानत्वं श्रुताऽननुसारित्वे सतीन्द्रियजन्यमनोजन्यज्ञानान्यतरत्वम् । अवग्रहादिकमवदुपयोगजन्यज्ञानत्वं वा । श्रुतानुसारित्वं श्रुतज्ञानत्वं,

अथ प्रकारान्तरेण श्रुतं विभजते–

श्रुतज्ञानं समासेन, चतुर्दशविधं जिनैः ।
अक्षरं संज्ञि सम्यक् च, सादि सान्तं तथा गमि ॥४१॥

एवमङ्गप्रविष्टं च, प्रतिपक्षान्वितं मतम् ।
सांव्यवहारिकं प्रोक्तं, सर्वं च यथामति ॥४२॥

श्रुतेति । श्रुतज्ञानमक्षराऽनक्षरादिभेदेन चतुर्दशधा । तत्राक्षरं त्रिधा,–संज्ञा–व्यञ्जन–लब्धिभेदात् । चहुर्विधलिपिभेदमाद्यं, भाष्यमाणमकारादि द्वितीयं; एते चोपचाराच्छ्रुते । लब्ध्यक्षरं त्विन्द्रियमनोनिमित्तः श्रुतोपयोगस्तदावरणक्षयोपशमो वा । इदमेकेन्द्रियाणामपि, अव्यक्ताक्षरलाभात् । अनक्षरश्रुतमुच्छ्वसितादि, तस्यापि भावश्रुतहेतुत्वात् । समनस्कस्य सञ्ज्ञिश्रुतम् तद्विपरीतमसञ्ज्ञिश्रुतम् । सम्यक्श्रुतमङ्गाऽनङ्गप्रविष्टं, लौकिकं तु मिथ्याश्रुतम् । स्वामित्वचिन्तायां तु भजना । सम्यग्दृष्टिगृहीतं मिथ्याश्रुतमपि सम्यग्, अवितथभावित्वादिना यथास्थानं तदर्थविनियोगात् । विपर्ययान्मिथ्यादृष्टिगृहीतं सम्यगपि मिथ्या । एकपुरुषाद्याश्रित्य सादि, नानापुरुषाद्याश्रित्यानादि । एवं सान्तानन्तभेदावपि भाव्यौ । गमिकं सदृशपाठं प्रायो दृष्टिवादगतम् । अगमिकमसदृशपाठं प्रायः कालिकश्रुतगतम् । अङ्गप्रविष्टं गणधरकृतं, अनङ्गप्रविष्टं तु स्थविरकृतम् । अत्र मतिश्रुतयोर्विषयनियमः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु । मतिज्ञानं साम्प्रतविषयं, श्रुतं त्रिकालविषयम् । यद्यपि मतिस्मृतिचिन्तारूपेण मतेरपि त्रिकालविषयत्वं, तथापि तद्विज्ञोपयोगावच्छेदेन; श्रुत त्रैकोपयोगावच्छेदेन तदित्यदोष इत्येवं मतिश्रुतलक्षणं सप्रभेदं सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षं निरूपितम् ॥४०–४१॥

अथ पारमार्थिकं तदाह–

पारमार्थिकमुत्पत्ता–वात्ममात्रसमाश्रितम् ।
विकलं सकलं चाद्य–मवधिर्मनआख्यकम् ॥४२॥

पारमार्थिकमिति । तत्त्वं चात्ममात्रजन्यत्वम् । तच्चोत्पत्तावि
न्द्रियमनोनिरपेक्षत्वमेव । तेनाऽवध्यादेः क्षयोपशमभावापन्नकर्मपुद्गलजन्यत्वेऽपि न क्षतिः । तद् द्विविध, विकल सकलं च । तत्राद्यमवधिज्ञानं मनःपर्यायज्ञानं च ॥४२॥

तत्रावधिज्ञानं निरूपयति—

विशिष्टावृतिविच्छेदा-दवधी रूपिगोचरः ।

विशिष्टेति । अवधिज्ञानत्वं रूपित्वममन्याप्यविषयताशालिज्ञानवृत्तिजातिमत्त्वम् । तादृशज्ञानं च परमावधिज्ञानम् । इदं चाऽवधिज्ञानावरणक्षयोपशमविशेषाद्भवति ॥

मनःपर्यायज्ञानं निरूपयति—

मनःपर्यायकं ज्ञानं, हृदयमात्रगोचरम् ॥४३॥
अनेकर्द्धिनिधानानां, शुद्धसंयमशालिनाम् ।
आपुष्करार्द्धमाख्यातं, संज्ञिनां चित्तवेदकम् ॥४४॥

मन इति । मनोमात्रसाक्षात्कारि मनःपर्यायज्ञानम् । चिन्त्यमानाः स्तम्भकुम्भादयो बाह्यपदार्थास्तु मनोद्रव्याणां तथारूपपरिणामान्यथानुपपत्तिप्रसूतानुमानेन एवावगम्यन्ते । अथास्य स्वामिन आह—अनेकेति । इदं मनुष्यक्षेत्रवर्तिसर्वसंज्ञिनां मनोभाववेदकम् । आमर्षौषध्याद्यनेकर्द्धिमतामप्रमत्तसंयतानां मनःपर्यायज्ञानावरणक्षयोपशमादुत्पद्यते ॥४३-४४॥

अत्र नव्यमतमाह—

अवधिज्ञानमेवेद-माहुर्नव्या महाशयाः ।
पृथे भेदाभिधानं च, धर्मभेदाभिप्रायतः ॥४५॥

नव्येति । नव्यास्तार्किकास्तु मनोद्रव्यादिग्राहकमिदमवधिविशेष...भेदाभिधानं च धर्मभेदाभिप्रायम् । अप्रमत्तसंयमविशेषजन्यतावच्छे...विशेषाव्यवसाया एव कल्पनात् । ...

भेदे द्वीन्द्रियादिमूढमसङ्कल्पजननपरिणतद्रव्यविषयमपि मनःपर्यायज्ञानं स्यात्; चेष्टाहेतोरेव मनसस्तद्ग्राह्यत्वात्। न च ज्ञानस्य पञ्चविधत्वोच्छेदादुत्सूत्रापत्तिः। भाषावत्त्रयविवेकेनोत्सूत्राभावादित्याहुः ॥४५॥

केवलज्ञानं निरूपयति—

घातिकर्मक्षयोद्भूतं, सर्वभावप्रकाशकम्।
केवलज्ञानमाख्यातं, सकलं सकलं सदा ॥४६॥

घातिकर्मेति। ज्ञानावरणदर्शनावरणमोहनीयान्तरायक्षयात् केवलज्ञानमुत्पद्यते। न च योगजधर्मानुगृहीतमनोजन्यमेवेदं, धर्मानुगृहीतेनापि मनसा पञ्चेन्द्रियार्थज्ञानस्य जनयितुमशक्यत्वात्। तत्त्वं च सर्वविषयत्वम्। तच्च सामान्यधर्माऽनवच्छिन्ननिखिलधर्मप्रकारकत्वे सति निखिलधर्मिविषयकत्वम्। इत्थं च प्रमेयवदिति ज्ञाने केवलदर्शने च नातिव्याप्तिः। अत्र केवलज्ञानं स्वसमानाधिकरणकेवलदर्शनसमानकालीनं न वा?; केवलज्ञानक्षणत्वं स्वसमानाधिकरणदर्शनक्षणाव्यवहितोत्तरत्वव्याप्यं न वा? एवमाद्या क्रमोपयोगवादिनां युगपदुपयोगवादिनां यदेव केवलज्ञानं तदेव केवलदर्शनमिति वादिनां च साधारण्यो विप्रतिपत्तयः। एतच्च तत्त्वं ग्रन्थान्तरेभ्योऽवसेयम् ॥४६॥

केवलज्ञानवानेवार्हत्धर्माभ्रो रागद्वेषाज्ञानविरहितत्वादित्याह—

तद्वतो दोषमुक्तत्वा–दर्हत्त्वं प्रतिपादितम्।
तस्माच्च तत्र नैवेष्टा, क्षित्यादीनां तु कर्तृता ॥४७॥

तद्वत इति। केवलज्ञानवतः। दोषा रागद्वेषमोहाः। अर्हत्त्वमष्टप्रातिहार्यादिपूजायोग्यतीर्थङ्करत्वमित्यर्थः। अत एव च प्रवचने त्रिकालाऽबाधितमविच्छिन्नप्रभावशालि च। इत्थं च जगत्कर्तृतयाऽनादिसिद्धेश्वरसिद्धिर्निरस्ता। अनेकदुःखमयस्य जगतः करणे तस्य प्रयोजनाभावात्। भावे वा रागादिमत्त्वप्रसङ्गादित्याह- तस्मादिति। रागादिदोषमुक्तत्वादित्यर्थः। ननु तथापि क्षित्यादिकं

[illegible]

[illegible] १७३।

[illegible]

[illegible] नु [illegible]-[illegible] [illegible]।

इति [illegible]– ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] । तथा च [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] इतीति ॥

इति [illegible] प्रथमः परिच्छेदः ॥

अथ द्वितीयः परोक्षनिरूपणपरिच्छेदः ॥

परोक्षमुपक्रमते—

परोक्षं चाथ कथ्यते ॥४८॥

परोक्षमिति ॥४८॥

अथ लक्षणपुरःसरं तद्भेदसङ्ख्यामाह —

तदस्पष्टं समाख्यातं, पञ्चधा पूर्वपण्डितैः ।
तत्प्रपञ्चोऽथ विज्ञेयो-वक्ष्यमाणो यथाक्रमम् ॥४९॥

तदिति । परोक्षमित्यर्थः । पञ्चधेति । स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागम-भेदतः पञ्चप्रकारमित्यर्थः । शेषं स्पष्टमिति ॥४९॥

अथ प्रत्येकं दर्शयति—

संस्कारबोधसम्भूत-मनुभूतार्थगोचरम् ।
तदित्याकारकं ज्ञानं स्मरणं कथितं बुधैः ॥५०॥

संस्कारेति । स्पष्टम् । यथा तत्तीर्थकरबिम्बमिति । अनुभवमात्रजन्यज्ञानं स्मृतिरिति परमार्थस्तेन प्रमुष्टतत्ताकस्यापि तत्त्वम् । न च स्मृतेरप्रामाण्यं, प्रत्यक्षादिवदविसंवादकत्वात् । न चानुभवप्रमाणायत्तत्वात्तत् , स्वविषयपरिच्छेदे स्वातन्त्र्यात् । अन्यथा ह्यनुमितिव्युत्पत्तौ परापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं स्यादिति ॥५०॥

प्रत्यभिज्ञानमाह —

तिर्यगूर्ध्वत्वसामान्य-प्रभृत्यालम्बनं तथा ।
संकलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानमिष्यते ॥५१॥

तिर्यगिति । अनुभवस्मृतिहेतुकं तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरं तदेवेद-मित्याकारकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानाभीतिप्रतीतिसिद्धम् । यथा तज्जातीय एवायं गोपिण्डः, गोसदृशो गवयः, गोविलक्षणो महिषः, स एवायं जिनदत्तः,

इदं तस्मादन्यो यर्मं न प्रायु इदं भवत् प्रत्यभिज्ञादि । न चेदं स्मृतिप्रत्यक्षेतिद-
मस्य प्रमाणत्वे, तस्य स्मृतिविषये इत्य । एतेन सामान्यलक्षणापि निरस्ता ।
इयं च 'अयं गवयसदृश' इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरूपमुपमानमपि
पदसिन्नं, 'गोसदृशो गवय' इत्यादेरपि प्रमाणान्तरतापत्तेः । अनुभवस्मृ-
गवयपदवाच्यत्वज्ञानमप्युपमानस्य प्रत्यभिज्ञानत्वादनतिक्रमादिति ॥५१॥

तर्कमाह–

त्रिकालवर्तिनोर्यस्तु साध्यसाधनयोः स्तु ।
सम्बन्धादिस्तदाख्य–मूहापरगुनामकम् ॥५२॥
उपलम्भेतरोद्भूतं विज्ञानं परिकीर्त्यते ।
सत्ये ह्यस्मिन्निदं चेति, तर्कस्तार्किकेश्वरैः ॥५३॥

त्रिकालेति । सकलदेशकालावच्छेदेन साध्यसाधनभावादिविषय ऊह-
स्तर्कः । यथा यावान् कश्चिद् धूमः स सर्वो वह्नौ सत्येव भवति, वह्नि
विना वा न भवति । न च स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यव्याप्तेर्यावद्
भूयोदर्शनाव्यभिचारादर्शनसहकृतेनेन्द्रियेण ग्रहणोऽस्तु, सामान्यलक्षणया
सकलसाध्यसाधनव्यक्त्युपसंहारस्यापि सम्भवादिति वाच्यम् । 'तर्कयामी'
त्यनुभवसिद्धेन साध्यसाधनदर्शनस्मरणप्रत्यभिज्ञानाजनितेन तर्केणैव सकल-
साध्यसाधनव्यक्त्युपसंहारेण व्याप्तिग्रहोपपत्तेः. सामान्यलक्षणायां मानाभावात् ।
ज्ञातेनापि सामान्येन ऊहं विना सकलव्यक्त्यनुपस्थितेश्च । व्याप्यारोपेण व्याप-
कारोपस्तर्कस्तु विपर्ययपर्यवसायी क्वचिदूहाविघटकतयैवोपयोगीति । 'घट
शब्दमात्रं घटस्य वाचकं, घटमात्रं घटशब्दवाच्यं' इत्यादिर्वाच्यवाचकभावोऽपि
तर्केणैवावगम्यते, तस्यैव सकलशब्दार्थगोचरत्वात् । उपलम्भेति । सहचारदर्श-
नव्यभिचारादर्शनाभ्यामुद्भूतमित्यर्थः ॥५२–५३॥

अथानुमानं निरूपयति–

स्वार्थं परार्थं चाद्यिमं त्विदम् ।
स्मृतिहेतुग्रहणाभ्यामिह ॥५४॥

अनुमानमिति । तच्च साधनात् साध्यविज्ञानम् । तत्र स्वार्थं परार्थं चेति द्विधा । तत्र स्वार्थं हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानम् । यथा गृहीतधूमस्य स्मृतव्याप्तिकस्य पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानम् । [illegible] प्रत्यक्षागमयोः [illegible] गृहीतलिङ्गस्य चानुमानात् [illegible] [illegible] बोध्यम् । इत्थं च व्याप्तिज्ञानस्य [illegible] हेतुता, पूर्वोक्तज्ञानद्वयादेवानुमितेर्दर्शनात् [illegible] ॥५४॥

हेतुं निरूपयति–

हेतुश्च निश्चितान्यथा–नुपपत्त्येकलक्षणः ।
अन्यथानुपपत्तिश्च साध्यधर्मेण दूषणे ॥५५॥

हेतुरिति । स च निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणः । [illegible] हेतुरस्मात् साध्यधर्मेण सार्धं [illegible] । [illegible] हेतुरिति बौद्धाः [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] हेतुरिति च नैयायिकाः । [illegible] [illegible] ॥५५॥

साध्यं निरूपयति–

अबाधितं च साध्यं स्या–दनिराकृतमीप्सितम् । [illegible] साध्यं [illegible] ॥५६॥

अबाधितमिति । [illegible]

क्वचित् प्रयुज्यते नाम दृष्टान्तादिरिहापि च ।

क्वचिदिति । मन्दमतीनुद्दिश्येत्यर्थः । दृष्टान्तादिरिति । दृष्टान्तोपनयनिगमनानीति । तथा च पञ्चावयवमपि परार्थानुमानमिति ॥

अत्र दृष्टान्तं निरूपयति—

स्याद् दृष्टान्तोऽविनाभाव-प्रतिपत्तेः किलास्पदम् ॥५८॥
द्वेधोक्तोऽथ स साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां सुधीमुखैः ।
अन्तर्व्याप्तिर्बहिर्व्याप्ति-श्चेति व्याप्तिर्द्विधा मता ॥५९॥

स्यादिति । अविनाभावेति । व्याप्तिस्मरणस्थानं दृष्टान्तो यथा महानसादिरिति । तद्भेदावाह—द्वेधेति । साधर्म्येति । साधर्म्यदृष्टान्तो वैधर्म्यदृष्टान्तश्च । यत्र साधनसत्तायामवश्यं साध्यसत्ता प्रकाश्यते स आद्यः; यथा यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निर्यथा महानसे । यत्र तु साध्याभावे साधनस्याऽवश्यमभावः प्रदर्श्यते सोऽपरः; यथाऽग्न्यभावे न भवत्येव धूमो यथा जलाशये । दृष्टान्तलक्षणप्रविष्टव्याप्तिभेदावाह-अन्तर्व्याप्तीति । पक्षीकृत एव विषये साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्तर्व्याप्तिः, अन्यत्र तु बहिर्व्याप्तिः । तत्रान्तर्व्याप्त्या पक्षीयसाधनसम्बन्धग्रहात् पक्षीयसाध्यसंसर्गभानम् । तथा च तस्याः स्वरूपप्रयुक्ताऽव्यभिचारलक्षणत्वफलम्, बहिर्व्याप्तेश्च सहचारमात्रत्वाद् दुर्लभम् ॥५८–५९॥

अथोपनयनिगमने आह—

उपनयो निगमनं, यथासङ्ख्यमथोच्यते ।
साध्यधर्मिणि यद्धेतोः साध्यधर्मस्य तु पुनः ॥६०॥
उपसंहरणं चैव तान्यवयवसंज्ञया ।
पञ्चाप्यत्र प्रसिद्धानि पण्डितानां प्रयोजने ॥६१॥

उपनय इति । साध्यधर्मिणि हेतोरुपसंहरणमुपनयः, यथा धूमश्चात्र देशे । साध्यधर्मस्य साध्यधर्मिण्युपसंहरणं निगमनं, यथा तस्मादग्निरत्र । ानीति । पक्षप्रयोगादीनि पञ्चापीति; न तु प्रतिज्ञाहेतू इति द्वावेव, नापि

सदनिश्चयस्याप्यः। विरुद्धकार्यरूपो यथा—नास्त्यस्य क्रोधोपशान्तिर्वदनविकारादेः, अत्र वदनविकारादिः क्रोधोपशमविरुद्धतदनुपशमकार्यम्। एवमग्रेऽपि। विरुद्धकारणरूपो यथा—नास्त्यस्यासत्यं वचः, रागाद्यकलङ्कितज्ञानकलितत्वात्। विरुद्धपूर्वचरो यथा—नोद्गमिष्यति मुहूर्तान्ते पुष्यतारा रोहिण्युद्गमात्। विरुद्धोत्तरचरो यथा—नोदगान्मुहूर्तात् पूर्वं मृगशिरः पूर्वफाल्गुन्युदयात्। विरुद्धसहचरो यथा—नास्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनादिति ॥

तदेवमुक्तोपलब्धिरथानुपलब्धिमाह—

तथैवानुपलब्धिः स्याद् द्विधापि नवरं त्विदम् ॥६६॥

विरुद्धानुपलब्धिश्च, पञ्चभेदा विभाविता।

इतरा सप्तधा ज्ञेया क्रमाद् विधिनिषेधकृत् ॥६७॥

तथैवेति। उपलब्धिवदित्यर्थः। द्विधेति। अनुपलब्धिरपि द्विविधा, विरुद्धानुपलब्धिरविरुद्धानुपलब्धिश्चेति। अनुपलब्ध्यानुपलब्ध्योर्विशेषमाह—विरुद्धेति। पञ्चभेदेति। प्रतिषेधरूपो विधिसाधको विरुद्धानुपलब्धिनामा हेतुः विधेयविरुद्ध-कार्य-कारणस्वभावव्यापकसहचराऽनुपलम्भभेदात् पञ्चधा। यथा अस्त्यत्र रोगातिशयो नीरोगव्यापारानुपलब्धेः; अत्र विधेयरोगातिशयविरुद्धारोग्यकार्यं विशिष्टव्यापारः। एवमग्रेऽपि। विद्यतेऽत्र कष्टमिष्टसंयोगाभावात्। वस्तुजातमनेकान्तात्मकमेकान्तस्वभावाऽनुपलम्भात्। अस्त्यत्र छाया औष्ण्यानुपलब्धेः। अस्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनाऽनुपलब्धेरिति। इतरेति। अविरुद्धानुपलब्धिरित्यर्थः। सप्तधेति। प्रतिषेधरूपः प्रतिषेधसाधकस्तु अविरुद्धानुपलब्धिनामा हेतुः सप्तप्रकारः, प्रतिषेध्याविरुद्ध-स्वभाव-व्यापक-कार्य-कारण-पूर्वचरोत्तरचर-सहचरानुपलब्धिभेदात्। यथा नास्त्यत्र भूतले कुम्भ उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तत्स्वभावस्याऽनुपलम्भात्। नास्त्यत्र पनसः पादपानुपलब्धेः। नास्त्यत्राप्रतिहतशक्तिकं बीजं, अङ्कुराऽनवलोकनात्। न सन्त्यस्य प्रशमप्रभृतयो भावास्तत्त्वार्थश्रद्धानाभावात्। नोद्गमिष्यति मुहूर्तान्ते स्वातिः, चित्रोदयाऽदर्शनात्।

नोदगमत् पूर्वभाद्रपदा मुहूर्तात्पूर्वं, उत्तरभाद्रपदोद्गमाऽनवगमात् । नास्त्यत्र सम्यग्ज्ञानं सम्यग्दर्शनानुपलब्धेरिति । क्रमादिति । स्पष्टम् ॥६६–६७॥

तदेवमुक्तमनुमानम्; अथाऽऽगमप्रमाणम्; तत्र पूर्वं वक्ष्यमाणागमलक्षणघटकाप्तस्वरूपमाह–

अभिधेयानि वस्तूनि यो जानीते यथास्थिति ।
अभिधत्ते यथाज्ञानं स आप्तोऽयं द्विधा मतः ॥६८॥
लौकिको जनकादिः स्या–ल्लोकोत्तरश्च तीर्थकृत् ।
तेषां हेव वचः शून्यं, विसंवादेन दृश्यते ॥६९॥

अभिधेयानीत्यादि । यथास्थितार्थपरिज्ञानपूर्वकहितोपदेशप्रवण आप्त इति भावः । स द्वेधा–लौकिको लोकोत्तरश्च । आद्यो जनकजनन्यादिः । द्वितीयस्तीर्थकृद्गणधरादिः । उक्तस्वरूपाणामेव ह्याप्तत्वं युक्तं विसंवादशून्यत्वात् तद्वचनस्येत्याह–तेषामिति ॥६८–६९॥

अथागमलक्षणमाह–

आविर्भूता च तद्वाचोऽर्थसंवित्मता आगमः ।
उपचाराद् भवेदाप्त–वचनं वक्ष्यतेऽथ तत् ॥७०॥

आविर्भूतेति । आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागम इति भावः । नन्वेवं तर्हि कथमाप्तवचनस्यागमत्वव्यवहार इत्यत आह–उपचारादिति । कारणे कार्योपचारादाप्तवचनमप्यागम उच्यत इति । न च व्याप्तिग्रहबलेनार्थप्रतिपादकत्वाद्धूमवदस्याऽनुमानेऽन्तर्भावः, कूटाकूटकार्षापणनिरूपणप्रवणप्रत्यक्षवदस्याभ्यासदशायां व्याप्तिग्रहनैरपेक्ष्येणैवास्यार्थबोधकत्वादिति । नन्वाप्तवचनमित्यत्र किं नाम वचनमित्याह–वक्ष्यत इति । तदिति । वचनमिति ॥ ७० ॥

प्रतिज्ञातमाह–

आदिः पौद्गलिको वर्णो वर्णानां निरपेक्षिका ।

सोऽयं शब्दो विधिप्रतिषेधाभ्यां स्वार्थमभिदधानः सप्तभङ्गीमनुगच्छतीत्याह—

अयं विधिनिषेधाभ्यां, स्मृतं भङ्गसप्तकम् ॥७३॥

अयमिति । प्रतिरियर्थः । इत्यपेत्र न परिपूर्णार्थप्रापकत्वलक्षणतात्त्विकप्रामाण्यनिर्वाहः । क्वचिदेकभङ्गदर्शनेऽपि व्युत्पन्नमतीनामितरभङ्गाक्षेपध्रौव्यम् । यत्र तु 'घटोऽस्ति' त्यादिलौकिकवाक्ये सप्तभङ्गीसंस्पर्शशून्यता, तत्रार्थप्रापकत्वमात्रेण लोकापेक्षया प्रामाण्येऽपि तात्त्विको न प्रामाण्यमिति बोध्यम् । एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधिनिषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाक्प्रयोगः सप्तभङ्गी । इदं च लक्षणं प्रमाण-नय-सप्तभङ्गयोः साधारणं बोध्यम् । तत्र स्यादस्त्येव, स्यान्नास्त्येव, स्यादवक्तव्यमेव, स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव, स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेव, स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेव, स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेत्युल्लेखः । अत्र तृतीयचतुर्थभङ्गयोः केचिद् व्यत्ययमिच्छन्ति । अत्र सर्वत्रैवकारप्रयोगोऽनभिमतव्यावृत्त्यर्थम् । 'स्यात्' प्रयोगश्च सापेक्षप्रतिनियतस्वरूपप्रतिपत्तये । अत्र प्राधान्येन विधिकल्पनया प्रथमो भङ्गः । प्राधान्येन निषेधकल्पनया द्वितीयः । स्वरूपेण घटादिनाऽस्तित्वविवक्षयाऽसत्त्वोपसर्जनसत्त्वप्रतिपादनपरः प्रथमः, पररूपेण पटादिना नास्तित्वविवक्षया च सत्त्वोपसर्जनाऽसत्त्वप्रतिपादनपरो द्वितीयः । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेकोपसर्जनेतरप्रधानमात्रेणैव शाब्दाः प्रतीतिरिति भावः । न चाऽसत्त्वं काल्पनिकं सत्त्वस्य स्वातन्त्र्येणानुभवात् । अन्यथा विपक्षासत्त्वस्य तात्त्विकस्याऽभावेन हेतोर्लक्षणस्याऽसम्भवप्रसङ्गात् । युगपत् प्राधान्येन विधिनिषेधकल्पनया तृतीयः, एकेन पदेन युगपदुभयोर्वक्तुमशक्यत्वात् । शतृशानचौ सदित्यादिना कथञ्चिदुभयबोधनेऽपि प्रातिस्विकरूपेणैकपदादुभयबोधस्य ब्रह्मणापि दुरुपपादत्वात् । अस्तित्वनास्तित्वधर्मविशिष्टमपि समकालमस्तित्वनास्तित्वाभ्यां वक्तुमशक्यत्वादनिर्वचनीयमिति तु फलितार्थः । प्राधान्येन क्रमिकविधिनिषेधकल्पनया चतुर्थः । न च क्रमबलादत्र ज्ञानद्वयमेवार्थसिद्धमित्याद्यभङ्गद्वयाऽनतिरेकः, क्रमगर्भोभयप्राधान्यबोधकत्वाभिप्रायेणोभयपदप्रयोगात्तत्रैकत्व द्वयमिति उभयविषयताद्वयशालिनी ...

दयश्च कालः, आत्मरूपं, अर्थः, सम्बन्धः, उपकारः, गुणिदेशः, संसर्गः, शब्द इति। तत्र यत्कालमस्तित्वं तत्कालाः शेषा अनन्तधर्मा वस्तुन्येकत्रेति तेषां कालेनाऽभेदवृत्तिः। यदेव चास्तित्वस्य तद्गुणत्वमात्मरूपं तदेवाऽन्यगुणानामपीत्यात्मरूपेण सा। य एव चाऽधारोऽर्थो द्रव्याख्योऽस्तित्वस्य स एवान्यपर्यायाणामित्यर्थेन सा। य एव चाविष्वग्भावसम्बन्धोऽस्तित्वस्य स एवान्येषामिति सम्बन्धेन सा। य एव चोपकारोऽस्तित्वेन वस्तुनः स्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वलक्षणः स एवाऽन्येषामिति उपकारेण सा। य एव च गुणिनः सम्बन्धी देशः क्षेत्रलक्षणोऽस्तित्वस्य स एवान्येषामिति गुणिदेशेन सा। य एव च वस्तुनः संसर्गोऽस्तित्वस्याधाराधेयलक्षणः स एवान्येषामिति संसर्गेण सा। य एव च 'अस्ति' इति शब्दोऽस्तित्वधर्मात्मकस्य वस्तुनो वाचकः स एवाशेषानन्तधर्मात्मकस्यापीति शब्देनाऽभेदवृत्तिः। पर्यायार्थिकनयगुणभावेन द्रव्यार्थिकनयप्राधान्यात्।

द्रव्यार्थिकगुणभावेन पर्यायार्थिकप्राधान्ये तु न गुणानामभेदवृत्तिः सम्भवति; समकालमेकत्र नानागुणानामसम्भवात्, सम्भवे वा तदाश्रयस्य भेदप्रसङ्गात्। नानागुणानां सम्बन्धिन आत्मरूपस्य भिन्नत्वात्, अन्यथा तेषां भेदविरोधात्। स्वाश्रयस्यार्थस्यापि नानात्वात्, अन्यथा नानागुणाश्रयत्वविरोधात्। सम्बन्धस्य च सम्बन्धिभेदेन भेददर्शनात्, नानासम्बन्धिभिरेकत्रैकसम्बन्धाऽघटनात्। तैः क्रियमाणस्योपकारस्य च प्रतिनियतरूपस्याऽनेकत्वात्, अनेकैरुपकारिभिः क्रियमाणस्योपकारस्यैकस्य विरोधात्। गुणिदेशस्य च प्रतिगुणं भेदात्, तदभेदे संसर्गिभेदविरोधात्। शब्दस्य च प्रतिविषयं नानात्वात्, सर्वगुणानामेकशब्दवाच्यतायां सर्वार्थानामेकशब्दवाच्यतापत्तेरिति कालादिभिर्भिन्नानामभेदोपचारः क्रियते। एवं भेदवृत्तितदुपचारावपि वाच्याविति। अत्राद्या प्रमाणसप्तभङ्गी, द्वितीया च नयसप्तभङ्गीति गीयते। वस्त्वंशमात्रप्ररूपकत्वेनैव प्रथमातोऽपरस्या विशेषः। इत्थमेव 'सदि'त्युल्लेखवत् 'स्यात् सदेवे'त्युल्लेखोऽपि नयस्यावेदितो भवति, दुर्नयस्य तु 'सदेवे'त्युल्लेखः। केचिन् नयदुर्नयविभागो दिगम्बर एव न

फलमज्ञाननिवृत्तिः, सर्वेषामादिमं मतम् ।
आदानस्य जनोपेक्षा-बुद्धयश्चापरं फलम् ॥७९॥
केवलस्य तु विज्ञेय-मौदासीन्यं फलं परम् ॥

फलमित्यादि । स्पष्टम् । अज्ञानेति । अज्ञानस्य विपर्ययादेर्निवृत्तिः प्रध्वंसः स्वपरव्यवसितिरूपा फलं बोद्धव्यम् । आदिममिति । अनन्तरफलमित्यर्थः । आदानेति । उपादेये ग्रहणबुद्धिः, हेये त्यागबुद्धिः, उपेक्षणीये उपेक्षाबुद्धिरिति भावः । अपरमिति । परम्पराफलमित्यर्थः । इदं च केवलव्यतिरिक्तप्रमाणानां बोध्यम् । केवलस्येति । केवलज्ञानस्य साक्षात् समस्तार्थानुभवेऽपि हानोपादानेच्छाविरहान्माध्यस्थ्यमेव फलम्, केवलज्ञानवतां भगवतां सिद्धप्रयोजनत्वादेवेति ॥७८–७९॥

अथ प्रमाणप्रमातृभ्यां फलस्य भेदाभेदावाह—

तत्स्याद् भिन्नमभिन्नं च, प्रमाणाच्च प्रमातृतः ॥८०॥
क्रिया-क्रियावतोर्यस्माद्-भेदाभेदविभूषिता ।
कर्ता हि साधकः प्रोक्त-स्तन्निर्वर्त्या भवेत् क्रिया ॥८१॥

तदिति । प्रमाणमित्यर्थः । प्रमाणतया परिणतस्यैवात्मनः फलतया परिणतिप्रतीतेरेकप्रमातृतादात्म्येन फलस्य प्रमाणादभेदः । साध्यसाधनभावेन प्रमाणफलयोः प्रतीयमानत्वात् कथंचिद् भेदोऽपि । एवं प्रमातृफलयोरपि कथंचिद् भेदाभेदौ । क्रियाक्रियावतोः परस्परं कथंचिद् भेदाभेदव्यवस्थापकं हेतुमाह— क्रियेति । अन्यथा प्रतिनियतक्रियाक्रियावद्भावभङ्गप्रसङ्गात् । अत्र साधकः प्रमाता कर्ता, साध्या च स्वपरव्यवसितिः क्रियेति बोध्यम् ॥८०–८१॥

अथ सकलप्रमाणप्रमेयाद्यपह्नववादिनं प्रतिनिर्दिशति—

प्रमाणादिव्यवस्थिति-र्नेदं स्यात् पारमार्थिकी ।
संवृत्या तद्विचारे, स्वेष्टसिद्धिर्विरोधिता ॥८२॥

पक्षाभासा इति । त्रय इति । प्रतीत–निराकृता–ऽनभीप्सितसाध्यधर्म विशेषणात्रयः पक्षाभासाः। आद्यो यथा–आर्हतान् प्रत्यवधारणवर्जं समस्ति जीव इत्यादिः। अयं च सिद्धसाधनं प्रसिद्धसम्बन्ध इत्यपि गीयते। द्वितीयमाह–मध्यम इति। निराकृतसाध्यधर्मविशेष इत्यर्थः। अनेकेति। अनेकप्रकारः। कथमित्याह–प्रत्यक्षेति। प्रत्यक्षानुमानागमलोकस्ववचनादिभिः साध्यधर्मस्य निराकरणादित्यर्थः। यथा नास्ति भूतविलक्षण आत्मा, नास्ति सर्वज्ञ इत्यादिः। तृतीयो यथा–स्याद्वादिनः शाश्वतिक एव कलशादिरशाश्वतिक एव वेति वदत इति पक्षाभासाः ॥८४॥

अथ हेत्वाभासानाह–

हेत्वाभासः परिज्ञेयो, भाषितो मुनिपुङ्गवैः।
असिद्धश्च विरुद्धश्चा–नैकान्तिक इति त्रिधा ॥८५॥

हेत्वाभास इति। हेतुलक्षणविकलत्वेनाऽहेतुरपि तद्वदाभासमान इत्यर्थः। तद्भेदानाह–असिद्ध इति ॥८५॥

असिद्धमाह–

अप्रतीतस्वरूपः स्या–दसिद्धो द्विविधः स च।
उभयासिद्ध आद्यथा–ऽन्यतरासिद्धकोऽपरः ॥८६॥

अप्रतीतेति। अप्रतीयमानस्वरूपो हेतुरसिद्ध इति। स्वरूपाप्रतीतिश्चाज्ञानात् सन्देहाद् विपर्ययाद्वा। स च द्विविधः। द्वैविध्यमेवाह–उभयेति। उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्चेति। तत्राद्यो यथा शब्दः परिणामी चाक्षुषत्वात्। द्वितीयो यथा अचेतनास्तरवः, विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणमरणरहितत्वादिति ॥८६॥

विरुद्धमाह–

साध्यविपर्ययव्याप्तो, विरुद्धः प्रथितो भुवि ॥

साध्येति। साध्यविपरीतव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः। यथा शब्दोऽपरिणामीकृतकत्वादिति। कृतकत्वं हि अपरिणामित्वविरुद्धेन परिणामित्वेन व्याप्तमिति ॥

ज्ञानेति । ज्ञानावरणीय-दर्शनावरणीय-वेदनीय-मोहनीया-यु-र्नाम-गोत्रान्तरायकर्मभेदादष्टौ मूलभेदाः । उत्तरभेदास्तु क्रमेण पञ्च, नव, द्वौ, अष्टाविंशतिः, चत्वारः, त्र्युत्तरशतं, द्वौ, पञ्चेति । शुभाशुभेति । एतत् सर्वं कर्मापि सामान्यतः शुभमशुभं चेति द्विप्रकारम् । तत्र शुभफलदं शुभम्, अशुभफलदमशुभं बोध्यम् ॥१०२-१०३॥

अथादृष्टस्यात्मभिन्नरूपकं वर्णयन्नपि, तद्विभागमाह–

कार्मणवर्गणाजात-मिदं पौद्गलिकं मतम् ।
औदारिकादिभेदेन, वर्गणाऽष्टविधा मता ॥१०४॥

इदमिति । कर्म । पौद्गलिकमिति । पुद्गलनिर्वृत्तं मूर्त्तमिति यावत् । इदमायानुमानम्–अदृष्टं पौद्गलिकं, आत्मानुग्रहोपघातहेतुत्वात्, शरीरवत् । ननु किंवर्गणासम्बन्धिनः पुद्गलाः कर्मत्वमापद्यन्ते इत्याह–कार्मणेति । तथा च कार्मणवर्गणासम्बन्धिन एव पुद्गलस्कन्धा आत्मना कर्मत्वमापाद्यन्त इति भावः । ननु वर्गणा कतिविधेत्याह–औदारिकादिति । औदारिक–वैक्रिय–आहारक–तैजसो–च्छ्वास–भाषा–मनः–कार्मणवर्गणाभेदादष्टविधा वर्गणेति । एताश्च जघन्यतोऽप्यभव्यानन्तगुण–सिद्धानन्तभागकल्पपरमाणुसमुदायरूपा उत्कर्षतस्तु स्वस्वानन्ततमभागेन विशेषाधिका बोध्याः । एवमेता अष्टौ वर्गणा जीवग्रहणप्रायोग्या बोध्याः । अन्यथाऽनन्ताऽनन्ताऽग्रहणान्तरीयवर्गणाभेदेन ध्रुवाचित्तादिवर्गणाभेदेन च तासां बहूनां सद्भावात् । एवं चौदारिकादिसम्बन्धी परमाणुः कार्मणादिवर्गणात्वेन परिणमति, कार्मणादिसम्बन्धी चौदारिकादित्वेन । एवं पृथ्व्यादि जलादित्वेन जलादि च पृथ्व्यादित्वेनापि परिणमतीति बोध्यम् ॥१०५॥

अथ प्रकारान्तरेण कर्मभेदानाह–

प्रकृत्यादिविधाभिश्च, चतुर्धा कर्म कीर्तितम् ॥

प्रकृत्यादीति । प्रकृति–स्थित्यनुभाग–प्रदेशभेदात् कर्म चतुर्विधम् । तत्र कर्मणो ज्ञानावारकत्वादिस्वभावः प्रकृतिः । प्रतिनियतकालावस्थानरूपा

अथ जीवानां स्थानमाह–

रत्नप्रभादिपृथ्व्यः स्यात्, स्थान नारकदेहिनाम् ।
विमानाद्यासिनो देवाः, तिर्यञ्चः सर्वलोकगाः ॥१२०॥

आपुष्करार्द्धमास्थानं, मनुष्याणां मतं जिनैः ।
जम्बूद्वीपादयो द्वीपाः, समुद्रा लवणादयः ॥१२१॥

रत्नप्रभादीति । आदिपदात् शर्कराप्रभाद्यास्तमस्तमःप्रभान्ता माद्याः । विमानादीति । आदिपदाद् भवनान्यावासाश्च बोध्याः । सर्वलोकेति । इदं चैकेन्द्रियानाश्रित्य बोध्यम् । द्वीन्द्रियादीनां लोकैकदेश एव वृत्तित्वादिति । आपुष्करार्द्धमिति । सर्वाभ्यन्तरः प्रथमो जम्बूद्वीपो योजनलक्षप्रमाणायामविष्कम्भस्ततो लवणसमुद्रो द्विगुणस्ततो धातकीखण्डो लवणाद् द्विगुणस्ततस्तस्माद् द्विगुणः कालोदसमुद्रस्ततस्तस्माद् द्विगुणः पुष्करवद्वीपस्तस्य च यदर्द्धं तन्मर्यादीकृत्येति भावः । जम्बूद्वीपेति । आदिपदाद् धातकीखण्डादयः स्वयम्भूरमणद्वीपान्ता बोध्यास्ते चाऽसङ्ख्याताः । लवणेति । आदिपदात् कालोदसमुद्रादयः स्वयम्भूरमणसमुद्रपर्यन्ता बोध्यास्तेऽप्यसङ्ख्याता इति ॥१२०–१२१॥

तदेवं निरूपितं जीवद्रव्यमथ पुद्गलद्रव्यमाह–

एवञ्च पुद्गला ज्ञेया–रूपिणः परिणामिनः ।
दशधा परिणामश्च, बन्धनादिप्रकारतः ॥१२२॥

एवमिति । पुद्गललक्षणमाह–रूपिण इति । तथा च रूपवत्त्वं पुद्गलस्य लक्षणम् । वाय्वादिपुद्गलानामप्यस्ति रूपवत्त्वं स्पर्शवत्त्वादिति नाव्याप्तिः । अनुपलम्भस्त्वनुद्भूतत्वादेवेति । परिणामिन इति । बन्धनादिपरिणामवन्त इत्यर्थः । परिणामश्चाऽर्थान्तरगमनमात्ररूपः पर्यायविशेष एव । परिणामभेदानाह–दशधेति । बन्धन–गति–संस्थान–भेद–वर्ण–गन्ध–रस–स्पर्श–ऽगुरुलघु–शब्द–भेदाद् दशप्रकारः परिणाम इति ॥१२२॥

परस्परं बन्धः, अजघन्यगुणानां तु स्यात् । तत्रापि समगुणस्निग्धानां समगुणस्निग्धैः सह समगुणरूक्षाणां च समगुणरूक्षैः सह न बन्धः, किन्तु स्निग्धानां द्विकाद्यधिकस्निग्धैरेव सह रूक्षाणां च द्विकाद्यधिकरूक्षैः सह भवति बन्धः । स्निग्धानां रूक्षाणां परस्परं तु विषमाणां समानामपि अजघन्यगुणानां भवत्येव बन्ध इति । अथ देशान्तरप्राप्तिलक्षणं गतिपरिणाममाह–स्पृशन्तीति । स्पृशद्गतिरस्पृशद्गतिरिति गतिपरिणामो द्वेधा । तत्र वस्त्वन्तरं स्पृशतो यो गतिपरिणामः स आद्यः । यद्वस्तु केनापि सहापान्तराले न संस्पर्शनमनुभवति तस्य द्वितीयः । अथ रचनाविशेषरूपं संस्थानपरिणाममाह–संस्थानमिति । तत्र वलयादिवद् यदन्तः शुषिरं बहिश्च मण्डलाकृत्यवस्थितमाण्वोधं तत्परिमण्डलम् । कुलालचक्रादिवद् यदन्तरपि पूर्णं तद् वृत्तम् । यत् शृङ्गाटकादिवत् त्रिकोणं तत् त्र्यस्रम् । कुम्भिकादिवच्चतुष्कोणं चतुरस्रम् । यच्च दण्डादिवद् दीर्घं तदायतमिति । अथ विभक्तप्रत्ययहेतुलक्षणं भेदपरिणाममाह–पञ्चधा इति । तत्र लोहखण्डादिवत् खण्डः, अभ्रपटलादिवत् प्रतरः, क्षिप्तमृत्पिण्डादेरिव चूर्णकः, इक्षुत्वगादिवदनुतटिकाभेदः, उत्कीर्यमाणप्रस्थादिवदुत्करिकाभेद इति । अथ वर्णपरिणाममाह–वर्ण इति । स च सामान्यतः कृष्ण-नील-रक्त-पीत-शुक्लभेदात् पञ्चप्रकारः । गन्धमाह–सुरभिरिति । स्पष्टम् । रसमाह–तिक्त इति । स्पष्टम् । स्पर्शमाह–स्पर्श इति । स्पष्टम् । तत्र कर्कशगुर्वादिस्पर्शानामपि स्पर्शेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वात् स्पर्शत्वं स्पष्टमेवेति । अथाऽगुरुलघुपरिणाममाह–अगुरुलघुरिति । अगुरुलघुपरिणामस्त्वेकाकार इत्यर्थः । अत्र यद् द्रव्यं न गुरुकमधोगमनस्वभावं नापि लघुकमूर्ध्वगमनस्वभावं तदगुरुलघुकमुच्यते; परिणामपरिणामवतोरभेदात् । अत्रैतद्विपक्षो गुरुलघुपरिणामोऽपि बोध्यः । अष्टस्पर्शा बादरा औदारिक-वैक्रिया-ऽऽहारक-तैजसपुद्गला गुरुलघवः । चतुःस्पर्शाः शेषाश्च भावा अगुरुलघव इति । अथ शब्दपरिणाममाह–शब्दाख्य इति । तत्र प्रथमं द्वैविध्यमाह–शुभाशुभेति । प्रतीतार्थमेव । प्रकारान्तरेण द्वैविध्यमाह–वैस्रसिक इति । स्वाभाविक इत्यर्थः । स च जलधरध्वानादिः । प्रयोगज इति । जीवव्यापार-

निष्पन्न इत्यर्थः । अथैतद्भेदानाह–तत इति । तत्र पटहादिभवस्ततः; वीणादिभवो विततः; कांस्यमाजनादिभवो घनः; वेण्वादिभवः शुषिरः; क्रकचकाष्ठादिसंघर्षभवः संघर्षः । यत्र स्पष्टताभिर्वर्णपदवाक्याकारेण भाष्यते स भाषात्मक इति । अथ ग्रन्थान्तरोक्तं चातुर्विध्यमाह–चतुर्भेदा इति । शब्दा इति शेषः । विमुच्येति । अन्तिमयुग्मेति । चरमभेदद्वयं मुक्त्वेत्यर्थः । तथा च ग्रन्थान्तरे तत–वितत–घन–शुषिरभेदाच्चतुर्भेदा अपि शब्दाः प्रोक्ता इति भावः । तत्र ततं वीणादिकं, विततं पटहादिकं बोध्यम्, शेषं पूर्ववदेवेति ॥१२३–१२२॥

तदेवं निरूपिताः पुद्गलपरिणामाः । छायादयोऽपि तत्परिणामविशेषा एवेत्याह–

एवं छायातपोद्योता–द्योऽप्यागमवेदिभिः ।
पुद्गलानां परिणाम–विशेषाः परिकीर्त्तिताः ॥१३३॥

छायेति । आदिपदादन्धकारादिकं ग्राह्यम् । तत्र छायायाः शीतलत्वाज्जलवत्; आतपस्योष्णत्वादनलवत्; उद्योतस्याह्लादकत्वात् पयोवत्; अन्धकारस्य च दृष्टिप्रतिरोधकारित्वात् कुड्यादिवद् आवारकत्वाच्च पटादिवत् पुद्गलपरिणामत्वं सुप्रतीतमेवेति ॥१३३॥

तदेवं निरूपितं पुद्गलद्रव्यं, अथावसरप्राप्तं कालद्रव्यमाह–

अथ निरूप्यते कालो, वर्त्तनालक्षणः स च ।
परिणामा नवत्वाद्या–वर्त्तना त्वभिधीयते ॥१३४॥

अथेति । काललक्षणमाह–वर्त्तनेति । जनकताविशेषसम्बन्धेन वर्त्तनासम्बन्धित्वं कालस्य लक्षणमिति । ननु का सा वर्त्तनेत्याह–परिणामा इति । नवत्वजीर्णत्वादिपरिणामा एव वर्त्तना कथ्यते इति भावः ॥१३४॥

अथ क्षेत्रतः कालमानमाह–

सार्द्धद्वीपद्वयाम्भोधि–द्वैतमानः प्रकीर्त्तितः ॥

सार्द्धेति । अर्धतृतीयद्वीपसमुद्रद्वयाक्रान्तक्षेत्रपरिमाणस्तिर्यग्मानेन पञ्चचत्वारिंशद्योजनलक्षप्रमाण ऊर्ध्वमधश्चाष्टादशशतयोजनप्रमाणः कालो नाम द्रव्यम्, तत्रैव वर्त्तनालिङ्गसद्भावात् ॥ अयं च काल एक एव वर्तमानसमयरूपो वास्तवः, नातीताऽनागताः समयाः; तेषां विनष्टत्वेनाऽनुत्पन्नत्वेन चाऽसत्त्वात् । अत एव चायमद्धासमय इत्युच्यते । अत एव चात्र न स्कन्धदेशादिविभागः । आवलिकादयस्तु व्यवहारार्थं कल्प्यमाना बुद्धिसमुचितसमयसमुदयरूपत्वादौपचारिका एवेत्याह—

एक एवाऽस्त्ययं कालो, वर्त्तमानः स वास्तवः ॥१३५॥
कल्प्यन्ते व्यवहारार्थं, पुनरावलिकादयः ।
समयानामसङ्ख्याना-मेका साऽभिहिता बुधैः ॥१३६॥
समयस्त्वविभाज्योऽति-सूक्ष्मः कालः समीरितः ।
द्रव्यपर्यायरूपो वा, सोऽभिरूपैः प्रकीर्त्तितः ॥१३७॥

एक इत्यादि । स्पष्टम् । आवलिकामाह—समयानामिति । जघन्ययुक्ताऽसङ्ख्यातसमयप्रमितैकावलिकेत्यर्थः । समयमाह—समय इति । यः कालविशेषः परमसूक्ष्मः सर्वविदाऽपि द्विधा विभक्तुमशक्यः स समय इत्यर्थः । अत्र मतान्तरमाह—द्रव्येति । अन्ये तु द्रव्यपर्यायरूप एव कालस्तस्यैव वर्त्तनारूपत्वात् सर्वत्र सम्भवितत्त्वाच्चेति भावः ॥१३५-१३६-१३७॥

अथोच्छ्वासादिकालभेदानाह—

ताः सङ्ख्येया भवेदेक-उच्छ्वासश्च बलीयसः ।
ताभ्यां द्वाभ्यां भवेत्प्राणः, स्तोकः स्यात्तैश्च सप्तभिः ॥१३८॥

तावद्भिस्तैर्लवः प्रोक्तः, सार्द्धाष्टत्रिंशता च तैः ।
नालिकैका भवेद् द्वाभ्यां, ताभ्यां मुहूर्त्त ईरितः ॥१३९॥
त्रिंशता तैरहोरात्र-एवमग्रेऽपि विस्तरः ।

ता इति । आवलिका इत्यर्थः । उच्छ्वासश्चेत्यत्र चकारान्निःश्वासोऽपि ग्राह्यः । सोऽपि तुल्यकालमान एव । स्तोक इति । अत्र नीरोगस्याऽप्रान्ताद्दरस्य सुखासनसमासीनस्याऽव्याकुलस्य पुंस इत्यपि बोध्यम् । शेषं स्पष्टम् । दिवस इति । तथाहि–पञ्चदशभिरहोरात्रैः पक्षः, ताभ्यां द्वाभ्यां मासः, तैर्द्वादशभिश्च संवत्सरः । यद्यप्यादित्यर्तुचन्द्रनक्षत्राभिवर्द्धिताख्याः पञ्च संवत्सरास्तदनुसारिदिवसादीनामप्यनेकत्वं, तथापि कर्मसंवत्सरमुद्दिश्यैव क्रमो बोध्यः । एष एव च ऋतुसंवत्सरः सायनसंवत्सर इत्यप्युच्यते । एवं पञ्चभिः संवत्सरैर्युगम् । एवं चतुरशीत्या वर्षलक्षैः पूर्वाङ्गम्, चतुरशीत्या तल्लक्षैरेकं पूर्वमित्यादि विभावनीयमिति कालः ॥१३८–१३९॥

तदेवं द्रव्यपदार्थो निरूपितोऽथ पर्यायपदार्थनिरूपणावसर इत्याह–

एवं निरूपितं द्रव्यं, पर्यायोऽथो निरुच्यते ॥१४०॥

स द्वेधा सहभाव्याद्यः, क्रमभावी द्वितीयकः ।
संज्ञाविशेषतश्चैषो, गुणः पर्याय इत्यथ ॥१४१॥

एवमिति । स्पष्टम् । स द्विविधः–स इति । सहभावी क्रमभावी चेति द्वेधा पर्यायः । संज्ञेति । तत्र सहभावी पर्यायो गुण इति विशेषसंज्ञया गीयते, क्रमभावी तु पर्याय इति सामान्यसंज्ञयाऽभिधीयत इति भावः । अत्र यावद्द्रव्यभावित्वे सति सहवर्तित्वं पर्यायत्वे सति गुणत्वं, गुणत्वमपि श्रौव्यत्वादिव्याप्तमेव, तद्भिन्नत्वे सति सहवर्तित्वानुपातित्वं पर्यायत्वमिति ॥ १४०–१४१॥

अथ गुणान् निरूपति–

अवगाहित्वं च पृथक्त्वं, एकत्वं च द्विविधता ।
संख्यापुरस्सरत्वं च, संयोगो भेद एव च ॥१४२॥

ज्ञानं च दर्शनं वीर्यं, चैतन्यममूर्तता ।
स्पर्शवर्णौ तथा गन्धो, रसमूर्तत्वं तथा ॥१४३॥

स्थित्यवगाहहेतुत्वं, वर्त्तनाहेतुता तथा ।
चेतनत्वाचेतनत्वे, मूर्त्तत्वामूर्त्तते इति ॥१४४॥

तत्रेति । अस्तित्वादयोऽमूर्त्तत्वान्ता द्वाविंशति गुणा इत्यर्थः । तत्राऽस्तित्वं सद्भूतत्वं, यतः 'सदि'ति व्यवहारः । वस्तुत्वं सामान्यविशेषोभयात्मकत्वम् । द्रव्यत्वमपि पर्यायानुगामित्वाभिव्यङ्ग्यं गुण एव । प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं स्वाश्रयनिरूपितविषयत्वसम्बन्धेन प्रमात्वमेव वा । अगुरुलघुत्वं नाम स्वनाम्ना ख्यातः प्रवचनसिद्धो गुणः, येन द्रव्याणामगुरुलघुव्यवहृतिः सम्पद्यते । प्रदेशत्वमविभागिपुद्गलावगाह्यक्षेत्रमात्रव्यापित्वं येनानुगतप्रदेशव्यवहारः । ज्ञानादयस्तु प्रतीता एव । चेतनत्वमनुभवाख्यो गुणः । अचेतनत्वमनुभवराहित्यम् । मूर्त्तत्वं रूपादिमत्त्वम् । अमूर्त्तत्वं रूपादिराहित्यमिति ॥ १४२–१४३–१४४॥

अथात्र सामान्यविशेषविभागमाह–

विज्ञेयाः षट् च सामान्या–स्तत्रास्तित्वादयो गुणाः ।
विशेषा द्वादश प्रोक्ता–बुधैर्ज्ञानादिका गुणाः ॥१४५॥
सामान्याश्च विशेषाश्च, चेतनत्वादयो मताः ।

विज्ञेया इति । तत्रास्तित्वादयः प्रदेशत्वान्ताः षट् सामान्यगुणाः । विशेषा इति । ज्ञानादयो वर्त्तनाहेतुत्वान्ता द्वादश विशेषगुणाः । सामान्या इति । चेतनत्वादयोऽमूर्त्तत्वान्ताश्चत्वारः सामान्यगुणा विशेषगुणाश्चेति । तत्राऽस्तित्व–द्रव्यत्व–प्रमेयत्वा–ऽगुरुलघु–प्रदेशत्व–चेतनत्वा–ऽमूर्त्तत्वान्यष्टावात्मनः सामान्यगुणाः; धर्मास्तिकायादीनां चेतनत्वस्थानेऽचेतनत्वसहितानि तान्येवाष्टौ; पुद्गलस्य च चेतनत्वाऽमूर्त्तत्वस्थानेऽचेतनत्व–मूर्त्तत्वान्वितानि । ज्ञान–दर्शन–सुख–वीर्य–चेतनत्वा–ऽमूर्त्तत्वानि षडात्मनो विशेषगुणाः । पुद्गलस्य स्पर्शरसगन्धवर्णाऽचेतनत्वमूर्त्तत्वानि षट् । धर्मास्तिकायादीनां च क्रमशो गति अवगाह–वर्त्तनाहेतुत्वानामेकैकोऽचेतनत्वाऽमूर्त्तत्वयुगलमिति त्रयस्त्रयो ॥१४५॥

तदेवं द्रव्यपर्यायरूपौ पदार्थौ निरूपितौ, अथ ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलादिकमाह—

जयति श्रीजिनो वीरो, यच्छिष्येण सुधर्मणा ।
प्रत्यद्यापि प्रभावाढ्यो, गच्छो निर्ग्रन्थनामकः ॥१४८॥
विबुधैर्विहितावासो, मध्यस्थभावभावितः ।
अनुत्तरस्तपागच्छो, महामेरूपमोऽस्ति यः ॥१४९॥
निर्ग्रन्थगच्छ एवायं, जगच्चन्द्रप्रभोस्तु ।
तपागच्छाख्यया लोके, बभूव सुप्रसिद्धिभाक् ॥१५०॥
आचार्यो नेमिसूरीश-स्तद्गच्छाम्भोधिचन्द्रमाः ।
सर्वशास्त्रस्य यो वेत्ता, जेता यः सर्ववादिनाम् ॥१५१॥
यत्पादाम्भोजभक्त्यैव, चरणस्थैर्यमाप्नुवम् ।
दर्शनज्ञानदाता मे, जयत्ययमनुत्तरः ॥१५२॥
तत्पादाब्जप्रभावेण, प्राज्ञवाचोऽनुसृत्य च ।
वाचकोदयशिष्येण, नन्दनाख्येन भिक्षुणा ॥१५३॥
पदार्थकथनं किञ्चित्, कृतं बालसुबोधकृत् ।
परमार्थपरैः प्राज्ञैः, शोध्यं तच्च सुचेतसा ॥१५४॥

संवत्सरे शरद्पाङ्कविधुप्रमाण(१९७५)आषाढमासितपक्षदिने द्वितीये ।
श्रीमाजि राजनगरे नगरप्रधाने, मुक्तावलेर्विरचनप्रयनं प्रपूर्णम् ॥१५५॥

जैनमुक्तावलीं कृत्वा, सुकृतं यन्मयार्जितम् ।
सुखी भवतु लोकोऽयं, तेन पुण्येन हेतुना ॥१५६॥

जयतीत्यादि । स्पष्टानि ॥ १४८-१५६ ॥

इति जीवभेदादिपर्यायान्तनिरूपणाख्यस्तृतीयः परिच्छेदः ॥

इति श्रीमहावीरप्रभुशासनोद्धरणधुरीण–यथावस्थिततत्त्वप्रणयनप्रवीण-विशुद्धधीसाम्राज्यविद्वद्वृन्दवन्द्यपवित्रचरणयुगल – कलिकालमहिताद्वितीयसाधन श्रीशत्रुञ्जय–रैवत – सम्मेतशिखरप्रभृत्यनेकमहापवित्रतीर्थसंरक्षणैकपरायण–प्रथितानेकभव्यसत्त्वोपकारक-तत्त्वप्रभा –न्यायप्रभा–प्रतिमामार्त्तण्डा–ऽनेकान्ततत्त्व-मीमांसा–न्यायसिन्धु–सप्तभङ्गयुपनिषद – बृहल्लघुपरमलघुहेमप्रभाद्यनेकग्रन्थ–श्रीभगवत्याद्यनेकयोगोद्वहनविद्यापाठादिप्रस्थानपञ्चकसूरिमन्त्रसमाराधनपूर्वकप्राप्त-सूरिपद–श्रीसर्वतन्त्रस्वतन्त्र - शासनसम्राट् – सूरिचक्रचक्रवर्ति-जगद्गुरु–तपागच्छाधिपति–भट्टारकाचार्य श्रीमद्विजयनेमिसूरिभगवत्साम्राज्ये तत्पट्टपूर्वाचलभास्कर–पूज्यचरण–सिद्धान्तवाचस्पतिन्यायविशारदाचार्यप्रवर श्रीविजयोदयसूरिपट्टालङ्कारश्रीविजयनन्दनसूरिविरचिता श्रीतत्त्वकल्पलतानाम्नी श्रीजैनमुक्तावलीटीका ॥

श्रीरस्तु ॥

इन्द्रियः। मनुष्यश्री कार्यस्याऽस्यं त्रिपत्ति सोऽस्य प्रवर्तमानः, यथा कुम्भा- [illegible] मुद्गरक्षालनकम्। स्वरूपान्तरात् [illegible], यथा घ- [illegible] कुम्भभावस्यापि। [illegible] [illegible] यथा चैतन्याविशदो॥६॥

[illegible] ॥७॥

[illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] ॥८॥

परे तु, पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानामिन्द्रियप्रकृतित्वमिति इत्याहि। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। नित्याः [illegible] अनित्या [illegible]। [illegible] [illegible] विषा। पृथिव्यां [illegible] [illegible] [illegible]। इन्द्रियं घ्राणं। विषयः [illegible]। [illegible] [illegible]। इन्द्रियं रसनं, विषयः [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। इन्द्रियं चक्षुः। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। इन्द्रियं [illegible]। विषयः [illegible] इन्द्रियं [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

परिशिष्टम् १

श्रीजैनतर्कसङ्ग्रहः ॥

(सूत्रपाठः ।)

श्रीनाभेयं नमस्कृत्य, नेमिसूरिं जगद्गुरुम् ।
तन्यते बालबोधाय जैनोऽयं तर्कसङ्ग्रहः ॥१॥

देवगुरुधर्मास्तत्त्वम् ॥१॥

रागद्वेषाज्ञानविनिर्मुक्तोऽर्हन् देवः । स सकलभावसाक्षात्कारी तीर्थप्रणेता चतुस्त्रिंशदतिशयशाली ॥२॥

सम्यग्भावप्ररूपकः पञ्चमहाव्रतधारी गुरुः ॥३॥

द्रव्यगुणपर्याया भावाः ॥४॥

गुणपर्यायवद् द्रव्यम् । द्रव्याश्रिता निर्गुणाः गुणाः । उभयाश्रिताः पर्यायाः ॥५॥

परे तु, द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाऽभावाः सप्त पदार्थाः । तत्र द्रव्यगुणौ वक्ष्येते । उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् कर्म पञ्चधा । नित्यमनेकसमवेतं सामान्यं, द्रव्यगुणकर्मवृत्ति, परमपरं चेति तद् द्विधा । परं सत्ता, अपरं द्रव्यत्वादि । नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्त्तका विशेषा अनन्ताः । नित्यसम्बन्धः समवाय एक एव, अयुतसिद्धवृत्तिः । अभावश्चतुर्विधः–प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्च । तत्राऽनादिः सान्तः प्रागभावः । सादिरनन्तो ध्वंसः । तादात्म्यभिन्नसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभाव इति ॥

तन्न, यथायथं यथोक्तभावेष्वन्तर्भावात् । किञ्चाऽवयवावयविनोः गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्च भेदाभेद एव सम्बन्धः । अभावश्चाऽधिकरणात्मक इति । तत्र, यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समुत्पत्तिः सोऽस्य प्रागभावः, यथा घटस्य

मृत्पिण्डः। यदुत्पत्तौ कार्यस्याऽवश्यं विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वंसाभावः, यथा कलशस्य कपालकदम्बकम्। स्वरूपान्तरात् स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभावः, यथा स्तम्भस्वभावात् कुम्भस्वभावव्यावृत्तिः। कालत्रयापेक्षिणी तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरत्यन्ताभावः, यथा चेतनाचेतनयोः ॥६॥

धर्माधर्माकाशजीवपुद्गलकाला द्रव्याणि ॥७॥

गत्युपष्टम्भको धर्मास्तिकायः। स्थित्युपष्टम्भकोऽधर्मास्तिकायः। अवगाहस्वभाव आकाशः। उपयोगलक्षणो जीवः। ग्रहणगुणः पुद्गलः। वर्तनालक्षणः कालः ॥८॥

परे तु, पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि द्रव्याणि। गन्धवत्त्वं शीतस्पर्शवत्त्वमुष्णस्पर्शवत्त्वमपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं शब्दसमवायिकारणत्वं अतीतादिव्यवहारहेतुता प्राच्यादिव्यवहारहेतुता ज्ञानवत्त्वं सुखादिसाक्षात्कारहेतुतेति क्रमात्तेषां लक्षणानि। पृथिव्यादयश्चत्वारो नित्या अनित्याश्च। नित्याः परमाणुरूपा अनित्या द्व्यणुकादिरूपाः। ते च शरीरेन्द्रियविषयभेदात् त्रिधा। पृथिव्यां शरीरं योनिजमयोनिजं च मनुजकृम्यादीनाम्। इन्द्रियं घ्राणं। विषयः पाषाणादिः। जले शरीरमयोनिजं वरुणलोके। इन्द्रियं रसनं, विषयः सरित्सागरादिः। तैजसि शरीरं प्राग्वत्, तच्च सूर्यलोके। इन्द्रियं चक्षुः। विषयो वह्निसुवर्णादिः। वायौ शरीरं प्राग्वत्, तच्च वायुलोके। इन्द्रियं त्वक्। विषयः प्राणादिः। आकाशे इन्द्रियं श्रोत्रं। आत्मा जीवात्मा परमात्मा च। आद्यः प्रत्यङ्गं भिन्नः। द्वितीयः सर्वत्र एक एव नित्यज्ञानेच्छाकृतिमान्। आकाशादयो विभवो नित्याश्च। मनोऽणुरूपं नित्यमनन्तं चेति॥

तत्र, पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां पुद्गलस्वरूपाऽनतिरेकात् सर्वत्राविशिष्टत्वात्। किंच य एव पुद्गलाः पृथिव्यादितया जलत्वादिनाऽपि परिणमन्ति, य एव च जलत्वादिना

त्वादिनाऽपि परिणमन्तीति । अन्यथा पटसुवर्णादीनामपि द्रव्यभेदापत्तेः । दिक् च नभ प्रदेशपङ्क्तिरूपैवेति नातिरिच्यते ॥९॥

जीवपुद्गलाः सक्रियाः शेषाण्यक्रियाणि ॥१०॥

आकाशादेकद्रव्याणि । जीवपुद्गलकाला अनन्तानि ॥११॥

रूपिणः पुद्गलाः । शेषाण्यरूपीणि ॥१२॥

तानि च दशधा–धर्मास्तिकायस्तद्देशस्तत्प्रदेशः । अधर्मास्तिकायस्तद्देशस्तत्प्रदेशः । आकाशास्तिकायस्तद्देशस्तत्प्रदेशः । अद्धा समयश्च । निर्विभागत्वाचास्य न देशप्रदेशसम्भवः । सकलदेशप्रदेशानुगतसमानपरिणतिमद्विशिष्टं द्रव्यमस्तिकायः । तस्य सांशो भागस्तद्देशः । निरंशो भागस्तत्प्रदेशः ॥१३॥

धर्माधर्मौ लोकपरिमाणावङ्ख्येयप्रदेशकौ ॥१४॥

आकाशं लोकालोकभेदाद् द्विविधम् । तल्लक्षणं चेदं–धर्मादीनां वृत्तिर्द्रव्याणां भवति यत्र तत् क्षेत्रम् । तैर्द्रव्यैः सह लोकस्तद्विपरीतं ह्यलोकाख्यम् । प्रदेशा लोकस्याऽसङ्ख्याताः, अलोकस्याऽनन्ताः ॥१५॥

जीवा द्विधा मुक्ताः संसारस्थाश्च ॥१६॥

तत्र मुक्ताः जिनाजिनतीर्थातीर्थस्वयंबुद्धप्रत्येकबुद्धबुद्धबोधितनपुंसकस्त्रीपुंलिङ्गगृह्यन्यस्वलिङ्गैकानेकेतिप्ररूपणाभेदात् पञ्चदशधा । मुक्तिः कर्मक्षयः परमानन्दो वा । न त्वात्यन्तिको दुःखध्वंसो दुरितध्वंसो वा, तस्याऽपुरुषार्थत्वात् ॥१७॥

ज्ञानदर्शनावरणवेद्यमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायभेदादष्टधा कर्म, कार्मणवर्गणानिष्पन्नं पौद्गलिकम् ॥१८॥

औदारिकवैक्रियाहारकतैजसभाषोच्छ्वासमनःकार्मणाभिधा वर्गणाः ॥१९॥

प्रत्येकमभव्यानन्तगुणसिद्धानन्तभागकल्पपरमाणुस्कन्धनिष्पन्नाः ॥२०॥

तैजसमनन्तगुणाः ॥२१॥

ते द्विधा–स्थावराश्च त्रसाश्च ॥२२॥

द्वितयेऽपि द्विधा पर्याप्ताऽपर्याप्तभेदात् ॥ पर्याप्तिश्चाहारादिग्रहणपरिणमनादिहेतुरात्मनः शक्तिविशेषः । आहारशरीरेन्द्रियप्राणभाषामनोभेदात् सा षड्विधा । साधैकाक्षविकलाक्षपञ्चाक्षाणां क्रमाच्चतस्रः पञ्च षट् च ॥२३॥

स्थावरा एकेन्द्रियास्ते च पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः । तत्र वनस्पतयः प्रत्येकाः साधारणाश्च । प्रत्येका बादरा एव । साधारणाः पृथिव्यप्तेजोवायवश्च सूक्ष्मबादरभेदाद् द्विधा ॥२४॥

त्रसा द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियत्वेन चतुर्विधाः । द्वीन्द्रियाः कृमिशङ्खाद्याः । त्रीन्द्रिया यूकामत्कुणादयः । चतुरिन्द्रिया दंशमक्षिकादयः । पञ्चेन्द्रिया नारकतिर्यग्मनुष्यदेवाः ॥२५॥

तत्र नारका रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमस्तमःप्रभाभेदात् सप्तधा । तिर्यञ्चो जलचरस्थलचरखेचरभेदाच्च त्रिधा । प्रत्येकं तेऽपि सम्मूर्च्छिमा गर्भजाश्च । तत्र गर्भजा जरायुपोताण्डभवाः । मनुष्याः सम्मूर्च्छिमगर्भजभेदेन द्विविधाः । अत्र गर्भजा जरायुजा एव । देवा भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकभेदाच्चतुर्धा । देवनारकगर्भजाः संज्ञिनः, शेषा असंज्ञिनः ॥२६॥

स्पर्शनं रसनं घ्राणं चक्षुः श्रोत्रमितीन्द्रियम् । तस्य स्पर्शो रसो गन्धो रूपं शब्दश्च गोचरः ॥२७॥

प्रदेशाधैकैकजीवस्य धर्माधर्मलोकाकाशप्रमिताः । अयं च गमनागमनात् सक्रियः शरीरमात्रः स्वसंविदितश्च ॥२८॥

स्वपरव्यवसायि सवेदनं प्रमाणम् ॥२९॥

प्रमेयाऽव्यभिचारित्वं प्रामाण्यं, तदितरत्वप्रामाण्यं; तदुभयमुत्पत्तौ परत एव, ज्ञप्तौ तु स्वतः परतश्च ॥३०॥

तद् द्विविधं प्रत्यक्षं च परोक्षं च ॥३१॥

न तु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदाच्चतुर्धा । अनुमानादीनां ऽन्तर्भावात् ॥३२॥

स्पष्टं प्रत्यक्षम् ॥३३॥

तद् द्विधा-सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं च। सांव्यवहारिकमिन्द्रियादिसापेक्षं पारमार्थिकमुत्पत्तावात्ममात्रापेक्षम् ॥३४॥

तत्राद्यं द्विविधमिन्द्रियनिबन्धनमनिन्द्रियनिबन्धनं च। तत्राद्यं स्पार्शनरासन-घ्राणजचाक्षुषश्रावणभेदात् पञ्चधा। अन्त्यं मानसम् ॥३५॥

तद्द्वयं अवग्रहेहापायधारणाभेदादेकशश्चतुर्धा ॥३६॥

विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तर-सामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः। अवगृहीतार्थविशेषाकाङ्क्षणमीहा। ईहित-विशेषनिर्णयोऽवायः। स एव दृढतमावस्थापन्नो धारणा ॥३७॥

पारमार्थिकं विकलं सकलं च ॥३८॥

विकलमवधिमनःपर्यायभेदाद् द्विधा। अवधिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमसमुद्भवं भवगुणप्रत्ययं रूपिविषयकमाद्यम्। द्वितीयं संयमविशुद्धिनिबन्धनतदावरणक्षयोपशमसमुद्भवं मनोविषयकम् ॥३९॥

सकलं समस्तावरणक्षयापेक्षं निखिलभावसाक्षात्कारिस्वरूपं केवलज्ञानम् ॥४०॥

एतेन इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षं तन्निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति। पुनस्तद् घ्राणजादिभेदेन षड्विधं। सन्निकर्षश्च द्रव्यप्रत्यक्षे संयोगः। द्रव्यसमवेतगुणकर्मजातिप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायः। द्रव्यसमवेतसमवेतजातिप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः। शब्दप्रत्यक्षे समवायः। शब्दसमवेतप्रत्यक्षे समवेतसमवायः। अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः इति निरस्तम्। सन्निकर्षस्यैवाऽप्रामाणिकत्वात् ॥४१॥

इति श्री जैनतर्कसङ्ग्रहे प्रत्यक्षखण्डः ॥

अथ परोक्षखण्डः ॥

अस्पष्टं परोक्षम् ॥४२॥

स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदतस्तत्पञ्चप्रकारम् ॥४३॥

तत्र संस्कारप्रबोधसम्भूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं संवेदनं स्मरणं, यथा तत्तीर्थकरबिम्बमिति ॥४४॥

अनुभवस्मृतिहेतुकं सङ्कलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं, यथा गोसदृशो गवयः, स एवायं जिनदत्त इत्यादि ॥४५॥

उपलम्भानुपलम्भसंभवं त्रिकालीकलितसाध्यसाधनसंबन्धाद्यालम्बनमिदमस्मिन् सत्येव भवतीत्याद्याकारं संवेदनमूहापरनामा तर्कः, यथा यावान् कश्चिद् धूमः स सर्वो वह्नौ सत्येव भवतीति तस्मिन्नसत्यसौ न भवत्येवेति ॥४६॥

अनुमानं द्विधा–स्वार्थं परार्थं च। तत्र हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानं स्वार्थम्। तथाहि, यः पूर्वं भूयः सहचारदर्शनादिना यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति महानसादौ व्याप्तिं गृहीतवान्, स कदाचित् पर्वतसमीपं गतः पर्वते धूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति,–यावान् कश्चिद् धूमः स सर्वो वह्नौ सत्येव भवतीति तदनन्तरं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनुमितिरुत्पद्यते। तदेतत् स्वार्थानुमानम्। न तु मध्ये वह्निव्याप्यधूमवान् अयं पर्वत इतिज्ञानात्मकपरामर्शस्यावश्यकत्वम् ॥४७॥

एतेन परामर्शजन्यज्ञानमनुमितिः, लिङ्गपरामर्शोऽनुमानं, व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः, व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मत्वमित्यपास्तम् ॥४८॥

निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः। स द्विधा–उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां भिद्यमानत्वात्। तत्रोपलब्धिर्द्विधा–अविरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धोपलब्धिश्च। अस्त्यत्र गिरिनिकुञ्जे धनञ्जयो धूमसमुपलम्भादिति; न विद्यतेऽस्य क्रान्तिर्वदनविकारादेरिति च। अनुपलब्धिरपि द्विधा–अविरुद्धानुप-

पलब्धिश्च । यथा नास्त्यत्र भूतले कुम्भः उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तत्स्वभावस्यानुपलम्भात्; वस्तुजातमनेकान्तात्मकमेकान्तस्वभावानुपलम्भादिति च ॥४९॥

अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्यम् ॥५०॥

पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थानुमानम् । साध्यविशिष्टो धर्मी पक्षः । हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारः । यथा कृशानुमानयं पाकप्रदेशः सत्येव कृशानुमत्त्वे धूमवत्त्वस्योपपत्तेरसत्यनुपपत्तेर्वा । क्वचित् पञ्चावयववाक्यप्रयोगोऽपि ॥५१॥

परेषां तु पञ्चावयववाक्यमेव परार्थानुमानम् । तथा हि, पर्वतो वह्निमान्, धूमवत्त्वात्, यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसं, तथा चायं, तस्मात्तथा ।

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः । हेतुस्त्रिविधः, अन्वयव्यतिरेकी केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी च । तत्रान्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमान् आद्यः, यथा वह्नौ साध्ये धूमवत्त्वम् । अन्वयमात्रव्याप्तिको द्वितीयो, यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात् । व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकस्तृतीयो, यथा पृथ्वी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादिति ॥५२॥

असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः ॥५३॥

यस्यान्यथानुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः । स द्विविध, उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्च । आद्यः—शब्दः परिणामी चाक्षुषत्वात् । द्वितीयस्तरवोऽचेतना मरणादिनाशात् ॥५४॥

साध्यविपर्ययेणैव यस्यान्यथानुपपत्तिरध्यवसीयते स विरुद्धः । यथा नित्य एव पुरुषोऽनित्य एव वा प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वात् ॥५५॥

यस्यान्यथानुपपत्तिः सन्दिह्यते सोऽनैकान्तिकः ॥ स द्वेधा—निर्णीतविपक्षवृत्तिकः सन्दिग्धविपक्षवृत्तिकश्च । आद्यः—शब्दो नित्यः प्रमेयत्वात् । द्वितीयः [illegible] सर्वज्ञो न भवति, वक्तृत्वात् । ॥[illegible]॥

परे तु, सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वा-
मासाः । साधारणाऽसाधारणाऽनुपसंहारिभेदादनैकान्तिकस्त्रिधा । तत्र
साध्याभाववद्वृत्तिः साधारणो यथा पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वात् ।
सपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणो यथा शब्दो नित्यः
शब्दत्वात् । अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी यथा सर्वमभि-
धेयं प्रमेयत्वात् । साध्यव्यापकीभूताऽभावप्रतियोगी हेतुर्विरुद्धो यथा
शब्दो नित्यः कृतकत्वात् । साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रति-
पक्षो यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वात्, शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात् । असिद्ध-
स्त्रिविधः—आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्च । आद्यः—गगना-
रविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् । द्वितीयः शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वात् । सोपा-
धिको हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्व-
मुपाधिः । यथा पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यत्र आर्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः
सोपाधिकत्वाच्च वह्निमत्त्वं व्याप्यत्वासिद्धम् । यस्य साध्याभावः प्रमा-
णान्तरेण निश्चितः स बाधितो यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादिति ॥

तन्न, सत्प्रतिपक्षबाधयोरतिरिक्तहेत्वाभासत्वे मानाभावात् ॥५७॥

आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागमः । आप्तवचनं तूपचारात् ॥५८॥

अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं यो जानीते यथाज्ञातं चाभिधत्ते स आप्तः ।

स द्विधा—लौकिको लोकोत्तरश्च । आद्यो जनकादिर्द्वितीयस्तु तीर्थङ्करादिः ॥५९॥

वर्णपदवाक्यात्मकं वचनम् ॥६०॥

स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यामर्थबोधनिबन्धनं शब्दः । न [illegible]-
[illegible]दयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा शक्तिरिति । मानाभावात् ॥६१॥

सर्वत्रायं ध्वनिर्विधिप्रतिषेधाभ्यां स्वार्थमभिदधानः सप्तभङ्गीमनुगच्छति ।

तद्यथा—१ स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिकल्पनया प्रथमो भङ्गः । २ [illegible]
सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः । ३ स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति
विधिनिषेधकल्पनया तृतीयः । ४ स्यादवक्तव्यमेवेति [illegible]

स्कन्धदेशप्रदेशपरमाणुभेदाच्च पुद्गलश्चतुर्धा । तत्र परमाणुरप्रदेशः ॥६९॥
वर्तनालक्षणः कालः । नवपुराणादिपरिणामा वर्तना । आवलिकादयश्च हारार्थं कल्प्यन्ते ॥७०॥

इति श्री जैनतर्कसङ्ग्रहे द्रव्यखण्डः ॥

पर्यायो द्विविधः, क्रमभावी सहभावी च ॥७१॥

तत्र सहभाविपर्याया गुणा, यथाऽऽत्मनो विज्ञानव्यक्तिशक्त्यादयः । क्रमभाविनः पर्यायास्त्वात्मनः, यथा सुखदुःखशोकहर्षादयः ॥७२॥

पर्याया अपि स्वभावविभावाभ्यां द्रव्यगुणाभ्यां च चतुर्भेदाः । तथा हि स्वभावद्रव्यव्यञ्जनपर्यायश्चरमशरीरात् किञ्चिन्न्यूनसिद्धपर्यायः । स्वभावगुणव्यञ्जनपर्याया यथा जीवस्यानन्तचतुष्टयरूपाः । विभावद्रव्यव्यञ्जनपर्याया गत्यादयः । विभावगुणव्यञ्जनपर्याया मत्यादयः ॥ पुद्गलस्यापि द्व्यणुकादयो विभावद्रव्यव्यञ्जनपर्यायाः । रसरसान्तरगन्धगन्धान्तरादयो विभावगुणव्यञ्जनपर्यायाः । अविभागिपुद्गलपरमाणवः स्वभावद्रव्यव्यञ्जनपर्यायाः । वर्णगन्धरसैकैकाऽविरुद्धस्पर्शद्वये च स्वभावगुणव्यञ्जनपर्यायाः । एवमेकत्वपृथक्त्वसंख्यासंस्थानयोगविभागादयोऽपि पर्यायाः ॥ एवं सकलव्यक्त्यनुगतं सत्त्वं व्यञ्जनपर्यायः । तद्व्यक्त्यनुगतं चार्थपर्यायः । उत्पादव्ययध्रौव्ययोगात्मकं च सत् ॥७३॥

परे तु रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चतुर्विंशतिर्गुणाः । रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च, अन्यत्रापाकजं नित्यमनित्यं च । परिमाणमणु महद् दीर्घं ह्रस्वं च । परत्वापरत्वे दिक्कृते कालकृते च । द्रवत्वं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च । शब्दो ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । बुद्धिः स्मृतिरनुभवश्च । अनुभवो यथार्थोऽयथार्थश्च । प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदाच्चतुर्विधोऽपि । तत्करणमपि चतुर्धा । (असाधारणं कारणं करणम् ।) समवाय्यसमवायि

निमित्तभेदात् कारणं त्रिविधम् । संशयविपर्ययानध्यवसायभेदादप्रमाणमप्यत्रिधा । प्रयत्नः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदात् त्रिधा । संस्कारं वेगो भावना स्थितिस्थापकश्च । तत्र "चापोर्मिकादश तेजसो गु जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दश । दिक्कालयोः पञ्च षडेव चाम्बरे, महेश्वरेऽ मनसस्तथैव च ॥" इति ॥

तत्र, यथायथं पर्यायादिष्वन्तर्भावात् ॥७४॥

इति पर्यायखण्डः ॥

महाव्रतानि पञ्च, प्राणातिपातमृषावादाऽदत्तादानमैथुनपरिग्रहवि रूपाणि ॥७५॥

प्राणातिपातादयः प्रत्येकं मनोवचःकायभेदात् करणकारणानुमतिभि नवधा । ते चाश्रवाः । तद्विरतिः संवरः ॥७६॥

धर्मोऽहिंसा संयमस्तपः ॥७७॥

गृहिधर्मः साधुधर्मश्चेति द्विधा ॥७८॥

गृहिणां देशतो विरतिः साधूनां सर्वतः ७९॥

तत्त्वश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं शमाद्यभिव्यङ्ग्यः शुभात्मपरिणामः ॥८०॥

औपशमिकं क्षायोपशमिकं क्षायिकमिति तत् त्रिधा ॥८१॥

तत्प्रागवस्थो बहिरात्मा । तद्वान् अन्तरात्मा प्राक्तिन्यात् । परमात्मा ॥८२॥

तत्रान्तरात्मा ध्याता । परमात्मा ध्येयः । ऐकाग्र्यसंवित्प्राप्त्यर्थं ध्येयैकता समापत्तिः ॥८३॥

ज्ञानपूर्वकदर्शनयोगाद् ध्यानयोगः । ध्यानयोगस्तु निर्वेदः ॥८[illegible]

इति धर्मनिरूपणात्मकः सर्गः ॥

श्रीमद्वीरजिनो जीयात् , सल्लब्धिर्गौतमः प्रभुः ।
यद्वचःसुधया सिक्ता विबुधा अमराः सदा ॥१॥
साम्राज्यं यस्य प्रौढप्रकटमहिमसज्ज्ञानकर्मप्रधानं,
स्याद्वादाध्यात्मरम्या मितिनयविशदा शुद्धभावा च वाणी ।
सोऽयं प्रोद्दामधामा परमगुणनिधिः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः,
स्वप्ने वा जागरे वा शरणमनुदिनं नेमिसूरिर्ममास्तु ॥२॥
श्रीतपागच्छराजस्य तस्य पट्टनभोमणिः ।
विजयोदयसूरीशः तस्य पट्टभृता मया ॥३॥
गुणषष्ठाङ्केन्दुवर्षे श्रीवीरकैवल्यवासरे ।
सूरिणा नन्दनेनायं निर्मितस्तर्कसङ्ग्रहः ॥४॥

इति श्रीसर्वतन्त्रस्वतन्त्र शासनसम्राट् सूरिचक्रचक्रवर्ति जगद्गुरु श्रीप्रज्ञस्यादिसकलयोगोद्वहनसूरिमन्त्रसमाराधनपूर्वकप्राप्तसूरिपद विद्यापीठादिप्रस्थानपञ्चकसमाराधक श्रीशत्रुञ्जयादिमहापवित्रतीर्थसंरक्षणपरायण प्रथित न्यायव्याकरणाद्यनेकग्रन्थसन्दर्भ तपागच्छाधिराज भट्टारकाचार्यवर्यश्रीमद्विजयनेमिसूरिभगवत्पट्टालङ्कार सिद्धान्तवाचस्पति न्यायविशारद विजयोदयसूरिपट्टालङ्कार विजयनन्दनसूरिणा विरचितः श्रीजैनतर्कसङ्ग्रहः ॥

लिखितश्चायं ग्रन्थः वस्वष्टाङ्केन्दुप्रमिते वैक्रमसंवत्सरे मार्गशीर्षसितपक्षपञ्चम्यां श्रीपीपाडीनगरे श्री जयतारण वास्तव्य हीरचन्द्रसूनुजिनराजनाम्ना लेखकेन ॥ शुभं भूयात् ॥ ह्रीँ ॥ श्रीः ॥

परिशिष्टम् २

श्रीजैनमुक्तावली–मूलकारिकाः ॥

प्रणमामि महावीरं, चरमं तीर्थनायकम् ।
सच्चिदानन्दसम्पूर्णं, भव्याभीष्टार्थदायकम् ॥१॥
वन्दे श्रीगौतमं देवं, देवतासङ्घसेवितम् ।
निःशेषलब्धिसम्पन्नं, प्रथमं गणनायकम् ॥२॥
श्रीमच्छ्रमणसङ्घस्या–धीश्वरं योगशालिनम् ।
परमप्रौढसाम्राज्यं, नेमिसूरिं प्रणौमि तम् ॥३॥
सूरेर्भगवतस्तस्य, पादसेवानुभावतः ।
जैनमुक्तावली काचित्, विधियाऽपि विरच्यते ॥४॥
द्रव्यपर्यायभेदेना ऽनेकभेदसमन्वितौ ।
सप्तदार्थौ समाख्यातौ, कृत्स्नभावप्रकाशिभिः ॥५॥
धर्माऽधर्मनभोजीव–पुद्गलानेहसस्तथा ।
द्रव्याणि गुणपर्याय–वत्त्वं तत्त्वमुदाहृतम् ॥६॥
गत्युपकारकोऽसङ्ख्य–प्रदेशोऽरूपिनिष्क्रियः ।
एकद्रव्यं समाख्यातो, धर्मो धर्मोपदर्शिभिः ॥७॥
तथैवाऽधर्म आदिष्टः, परं स्थित्युपकारकः ।
अवगाहद आकाशो, वस्तूनामवगाहिनाम् ॥८॥
अनन्तोऽयं प्रदेशैश्च, लोकाऽलोकविभागभाक् ।
सदसद्दृश्यमानादि–[illegible] ॥९॥
आसमन्ताच्च लोकात्[illegible] ।
मूर्तामूर्तप्रभेदेन, [illegible] ॥१०॥
एकप्रदेशमुख्य–[illegible] ।
[illegible] ॥११॥

स्पर्शरसगन्धवर्ण-शब्दा अनुक्रमादिमे ।
एतेषां विषया ज्ञेया, वक्ष्यन्तेऽथ च तद्भिदा ॥३६॥
अनिन्द्रियं मनो ज्ञेयं, द्रव्यभावप्रकारतः ।
एतद् द्वयं भवेद् ज्ञेयं, मतिश्रुतनिबन्धनम् ॥३७॥
स्यात्स्मृताऽनुमायादि-भिन्ना येन मतम् ।
अवग्रहादिका प्रोक्ता, चतुर्धैव मतिर्यतः ॥३८॥
ईहा स्यात् संशयाद् भिन्ना, सदर्थोत्तरमार्गिणी ।
धारणैव तथा हेतु-क्षयोपशमनाश्रय ॥३९॥
श्रुतज्ञानं समाख्यातं, चतुर्दशविधं जिनैः ।
अक्षरं संज्ञि सम्यक् च, सादि सान्तं तथा गमि ॥४०॥
एवमङ्गप्रविष्टं च, प्रतिपक्षान्वितं मतम् ।
सांव्यवहारिकं प्रोक्तं, मतेर्वं च यथाकृति ॥४१॥
पारमार्थिकमुक्ता-द्यात्मनात्मप्रकाशनम् ।
विकलं सकलं चाद्य-मवधिर्मनःपर्ययकम् ॥४२॥
विशिष्टानुमितिज्ञेया-द्रव्यैः रूपिभिरेव च ।
मनःपर्ययकं ज्ञानं, [illegible] ॥४३॥
अनेकविधिनिर्दिष्टं, [illegible] ।
आनुगामिकमाद्यानं, [illegible] ॥४४॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

प्रमाणं च तदेव स्यात्, स्वपरव्यवसायकम् ।
व्यवसायस्वभावं तत्, पण्डितैः परिकीर्तितम् ॥२४॥
यतस्तस्यास्ति प्रामाण्यं, समारोपविरोधिता ।
समारोपोऽतस्मिँस्तद्–व्यवसायोऽधिगम्यताम् ॥२५॥
विपर्ययः संशयोऽन–ध्यवसाय इति त्रिधा ।
अधिज्ञेयः स तत्राद्यो, विपर्ययः प्रदर्श्यते ॥२६॥
विपरीतैककोटेः स्या–न्निष्टङ्कनं विपर्ययः ।
भवेद् यथा शुक्तिकायां, रजताकारतामतिः ॥२७॥
तत्संशयोऽनवस्थिता–नेककोट्यवलम्बि यत् ।
ज्ञानं साधकबाधक–प्रमाणाऽनुपलम्भतः ॥२८॥
यथा स्थाणुरयं किं वा, भवेद्वा पुरुषश्च किम् ? ।
अथानध्यवसायस्य, स्वरूपं किञ्चिदुच्यते ॥२९॥
स विशिष्टि समाम्नानं, किमित्यालोचमात्रकम् ।
ज्ञानं यत्तथा गच्छ–त्तृणस्पर्शस्य शेमुषी ॥३०॥
तद् द्विधाऽथ प्रत्यक्षं, परोक्षं तत्र चादिमम् ।
स्पष्टं तत्, स्पष्टता तत्र, यद्विशेषप्रकाशनम् ॥३१॥
सांव्यवहारिकं पार–मार्थिकत्वेन तद् द्विधा ।
सांव्यवहारिकं तत्रे–न्द्रियानिन्द्रियहेतुकम् ॥३२॥
[illegible] स्या–[illegible] तथैव च ।
[illegible] प्रदर्शितं ॥३३॥
[illegible] ।
[illegible] ॥३४॥
[illegible] ।
[illegible] ॥३५॥

साक्षिपाठांशः ।	पृष्ठम् ।	स्थानम् ।
तत्त्वमसि ।	७५	
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये ।	७५	
नित्यं विज्ञानमेवात्मा ।	७५	
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ।	७६	
ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति ।	७६	
व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं० ।	७०	न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।	७५	
सदेव सत् स्यात् सदिति त्रिधार्थो० ।	१२४	अन्ययोगव्यच्छेदद्वात्रिंशिका ।
सर्वे एते आत्मानः समर्पिताः ।	७५	
सर्वेन्द्रियाणां विषयान्० ।	६४	योगशास्त्रम्

परिशिष्टम् ६

सटिप्पण-जैनतर्कसङ्ग्रहगत-ग्रन्थ-ग्रन्थकृदादिविशेषनामसूचिः ॥

सटिप्पणिक-जैनमुक्तावलीगत-पारिभाषिकशब्दसूचिः ॥

शुद्धिपत्रकम् ॥

पृष्ठं ।	पंक्तिः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	३	अमूर्त्तरूपा	अमूर्त्तत्वरूपा
८	१९	अगुरुद्रव्यं	अगुरुलघुद्रव्यं
११	८	यथोक्तेष्व	यथोक्तभावेषु
१४	१९	स्याबलिकादि	स्यावलिकादि
१७	१५	तेजोमनसां	तेजोवायुमनसां
२१	२	निर्विभाग्यो	निर्विभाग्यो
२१	१६	॥१६॥	॥१४॥
२६	१३	भेदात् षड्विधा	भेदात् सा षड्विधा
२१	३	न संयोगी कस्या	न कस्या
२६	१८	दयर्थो	द्वयमर्थो
४६	२२	इश्वर	ईश्वर
४९	२०	वाच्च	वाच्य
५३	३	स्यैवते	स्यैवते
५४	६	ध्रौव्यात्मकं	ध्रौव्ययोगात्मकं
६५	९	स्थिरीकरूप	स्थिरीकरणभावरूप
६८	२।३	पदान्तरमात्मन्त	पदान्तरं नात्मन्त
६८	१२	प्रदेश	देश
६९	७	तथाऽस्या	तथाऽस्यां
७०	२२	चतुर्थोऽय	सावधिकोऽयं
७१	२	च पदानाम्	च द्रव्यादीनां पदानाम्
७२	७	[illegible]	[illegible]
७३	५	[illegible]	[illegible]
७४	१७	[illegible]	[illegible]

१५

पृष्ठाङ्कः ।	पंक्तिः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
११४	१६	भारिणीं	धारिणी
११५	३	पश्चावयवमपि	पञ्चावयववाक्यमपि
११५	७	बहिर्व्यप्ति	बहिर्व्याप्ति
११५	१५	संसर्गमानम्	संसर्गभानम्
११५	१६	लक्षणत्वफलम्	लक्षणत्वं फलम्
११५	१९	तु पुनः	वा पुनः
११७	१४	मातुलिङ्ग	मातुलिङ्ग
११७	१९	स्वभावादि	स्वभावाद
११७	२१	स्वभावविरूद्र- व्याप्यादि	स्वभावविरुद्धविरुद्ध- व्याप्यादि
११८	२३	श्रद्धाभावात्	श्रद्धानाभावात्
१२१	१३	'स्यात्'	'स्यात्' कार
१२१	२१	प्रातिरिक्त	प्रातिरिक्त
१२२	२	युगपधि	युगपद्विधि
१२३	९	धेयलक्षणः	धेयभावलक्षण
१२३	२०	संसगि	संसर्गि
१२३	२५	केचित्त	केचित्तु
१२३	२५	दुनैय	दुर्नय
१२३	२५	दंगम्बर	दैगम्बर
१२४	१८	पर्यायय	पर्याय
१२५	५	अन्नर	अनन्तर
१२५	१५	प्रमाणमित्यर्थः	प्रमाणरूपमित्यर्थ
१२६	९	निरम	निरर
१२६	११	यदर्प	यदर्प

पृष्ठाङ्कः।	पंक्तिः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
१२६	१८	तदमास	तदवभास
१२७	४	विशेप	विशेषण
१२९	३	एकको	एकैको
१२९	१२	आद्यं	आद्यो
१२९	१४	धम	धर्म
१२९	१७	सङ्ख्याभासम्	प्रमाणस्य सङ्ख्याभासम्
१३४	१३	परिमिति	परमिति
१३६	३	गौ वै	गौरवै
१३७	८	र्मे	कर्म
१३८	१	कोटिप्रमाणा	कोटिसागरप्रमाणा
१३८	१०	प्रकृत्यामिति	प्रकृत्यामित्यादि
१४०	१७	दिक्कुमारः	दिक्कुमाराः
१४०	२६	हेतुराः	हेतुरात्मनः
१४१	९	समुद्घ तो	समुद्घातो
१४१	१६	कापोती	कापोता
१४१	२३	ड् ।।रक	ड्नारक
१४२	६	क र्मण	कार्मण
१४३	८	चेके	चैके
१४३	११	पुष्करव द्वीप	पुष्करवरद्वीप
१४३	२३	शब्द– दाद्	शब्द–भेदाद्
१४९	१९	ऽस्तित्व–द्रव्यत्व	ऽस्तित्व–वस्तुत्व–द्रव्यत्व
१५९	१०	तमस्तमः	तमस्तमस्तमः
१६९	१५	निश्चितप्रुवाः	निश्चितध्रुवाः
१७७	६	स्मृताः	मताः
१–	१६	कापोती	कापोता

प्राक्कथन

हमें बड़ी प्रसन्नता है कि धार्मिक शिक्षण के लिये कॉन्फरेन्स की ओर से तैयार की गई जैन पाठावली के चौथेभाग की यह तृतीयावृत्ति श्री तिलोक रत्न स्था. जैन धार्मिक परीक्षा बोर्ड पाथर्डी द्वारा प्रकाशित की जा रही है। पाठ्य पुस्तक के रूप में जैन समाज ने पाठावली का जो मूल्यांकन किया है वह हमारे लिये हर्ष का विषय है।

बालकों को जैन संस्कृति और जैन तत्वज्ञान का सरलता से बोध कराने के लिये ऐसे सर्वमान्य पाठ्यक्रम की मांग कॉन्फरेन्स से होती रहती थी। फलस्वरूप यह पाठावली श्री धार्मिक शिक्षण समिति द्वारा श्री संतबाल जी से तैयार कराई गई है।

जैनशाला, छात्रालय और स्कूलों में क्रमशः शिक्षण दिया जा सके और उत्तरोत्तर बालक धार्मिक ज्ञान प्राप्त कर सकें इस तरह इस पाठावली के ७ भाग किये गये हैं।

हम आशा करते हैं कि जहाँ २ अभी तक इस पाठावली को अपने पाठ्यक्रम में स्थान नहीं दिया गया है वहाँ २ सभी स्कूल, पाठशाला और छात्रालय यथाशीघ्र इसे अपना लेंगे और बालकों के कोमल हृदय पर जैन संस्कृति की गहरी छाप डालने में सहायक बनेंगे।

मानद् मंत्रीगण

श्री. अ. भा. श्वे. स्था. जैन कॉन्फरेन्स